

Tihomila TEŽAK-GREGL

PROUČAVANJE NEOLITIKA I ENEOLITIKA U ZRCALU
ČLANAKA OBJAVLJIVANIH TIJEKOM 50 GODINA
ČASOPISA *OPUSCULA ARCHAEOLOGICA*

STUDY OF THE NEOLITHIC AND ENEOLITHIC AS
REFLECTED IN ARTICLES PUBLISHED OVER THE 50
YEARS OF THE JOURNAL *OPUSCULA ARCHAEOLOGICA*

Pregledni članak / Review article

UDK: 903(497.5)"634"

903(497.5)"636"

Primljeno / Received: 03. 03. 2007.

Prihvaćeno / Accepted: 18. 04. 2007.

Tihomila Težak-Gregl

Odsjek za arheologiju

Filozofski fakultet

Sveučilište u Zagrebu

Ivana Lučića 3

HR-10000 ZAGREB

ttgregl@ffzg.hr

Članak donosi pregled radova objavljenih tijekom 50 godina izlaza časopisa Opuscula archaeologica (1956–2006), a kojih je sadržaj vezan uz istraživanje i proučavanje razdoblja neolitika i eneolitika na području Hrvatske, uglavnom njezina sjevernoga kontinentalnog dijela. Kroz objavljene članke i njihovo vrednovanje prate se postignuća hrvatske prapovijesne arheologije, ali i uloga koju je časopis u njima imao.

Ključne riječi: Opuscula archaeologica, neolitik, eneolitik, sinteza, kronologija, arheološka istraživanja, nalazišta, kulture

This article presents an overview of works published during the fifty years of publication of the journal Opuscula archaeologica (1956–2006), in which the content is tied to research and study of the Neolithic and Eneolithic periods in the territory of Croatia, generally its northern inland zone. The achievements of Croatian prehistoric archaeology are viewed through the prism of these published articles and an evaluation of them, as well as the role of the journal in these achievements.

Key words: Opuscula archaeologica, Neolithic, Eneolithic, synthesis, chronology, archaeological research, sites, cultures

U drugoj knjizi edicije *Praistorija jugoslavenskih zemalja – Neolitik* Stojan Dimitrijević navodi da prvi pokušaj prikazivanja neolitičkoga naslijeđa s tla Slavonije, a ujedno i sjeverne Hrvatske, datira u 1870. g., kad je u Osijeku izišlo djelo Jeana Victora *Le pèlerin Slave /Slavenski putnik/* (Dimitrijević 1979: 231). Prvim pak velikim istraživanjem izvedenim u istome prostoru smatra iskopavanje koje 1897. g. u tadašnjem vinogradu Dragutina Herrmanna na Filipovici, južno od Gornjega grada

In the second volume of *Praistorija jugoslavenskih zemalja – Neolitik* (Prehistory of the Yugoslav Lands – The Neolithic), Stojan Dimitrijević states that the first attempt to present the Neolithic heritage in the territory of Slavonia, and thus also in Northern Croatia, dates to 1870, when the work by Jean Victor, *Le pèlerin Slave* (*The Slavic Pilgrim*) was published in Osijek (Dimitrijević 1979: 231). An excavation in 1897 in a vineyard of the time belonging to Dragutin

Slika 1. Josip Brunšmid.
Figure 1. Josip Brunšmid.

u Osijeku,¹ vodi kustos i ravnatelj osječkoga muzeja Vjekoslav Celestin. Istražena je površina od 794 m², a već iste godine u *Vjesniku Hrvatskog arheološkog društva* objavljeno je i kraće priopćenje o rezultatima (Celestin 1897). Naselje je poslije pripisano sopotskoj kulturi (Milojčić 1949: 86; Dimitrijević 1968: 27). Zanimljivo je međutim da je prvo neolitičko istraživanje proveo čovjek koji je po obrazovanju bio klasični filolog i koji je dugi niz godina, prije nego li je postao muzealac, kao srednjoškolski profesor predavao latinski i grčki jezik. Nažalost, taj lokalitet, iako često spominjan, nikada nije cjelovitije objavljen. Čak je i u poznatoj Dimitrijevićevoj monografiji o sopotskoj kulturi predstavljen tek s jednim privjeskom od spondilusa (Dimitrijević 1968: XIX, 30). Godine 1902. Josip Brunšmid, prvi profesor Arheološkoga zavoda, objavljuje “najpotpuniju i najbolju arheološku monografiju jednoga mjesta” (prema Dimitrijević 1979b: 44): *Colonia Aurelia Cibalae – Vinkovci u staro doba* (Brunšmid 1902). Premda je naglasak na antičkome razdoblju, svaki će prapovjesničar u uvodnome dijelu, u kojemu Brunšmid niže “prehistorička selišta”, prepoznati danas glasovite lokalitete tel Tržnica/Hotel/Jugobanka, Ervenicu, Sopot, Pjeskanu, a u opisima nalaza starčevačku ili badensku keramiku (*ibid.*: sl. 50).

¹ Lokalitet je i danas u stručnoj literaturi poznat kao Osijek-Herrmannov vinograd.

Herrmann at Filipovica, south of the Upper Town in Osijek,¹ is deemed the first major research conducted in this same territory, led by the curator and director of the Osijek Museum, Vjekoslav Celestin. A surface of 794 m² was examined, and already in that same year, the Croatian Archaeological Association's journal (*Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*) published a brief report on the results (Celestin 1897). This settlement was later attributed to the Sopot culture (Milojčić 1949: 86; Dimitrijević 1968: 27). It is interesting, however, that the first Neolithic research was conducted by a man who was educated as a classical philologist and who was a secondary school Latin and Greek teacher for years before becoming a museum employee. Unfortunately, this site, although often mentioned, was never comprehensively published to any significant degree. Even in Dimitrijević's well-known monograph on the Sopot culture, it is only presented by a single pendant made of spondylus (Dimitrijević 1968: XIX, 30). In 1902, Josip Brunšmid, the first professor of the Archaeology Department, published “the fullest and best archaeological monograph of a site” (according to Dimitrijević 1979b: 44): *Colonia Aurelia Cibalae – Vinkovci u staro doba* (*Vinkovci in Ancient Times*, Brunšmid 1902). Although the emphasis is on Classical Antiquity, in the introductory section, in which Brunšmid cites a series of “prehistoric settlements”, any prehistory specialist will recognize the today well-known Tržnica/Hotel/Jugobanka tell, Ervenica, Sopot, and Pjeskana, and Starčevo or Baden pottery in the descriptions of artefacts (*ibid.*: Fig. 50).

This was followed by roughly forty years without any major research into the Neolithic or Eneolithic in Northern Croatia.² Only several minor test excavations were conducted, such as that at Gomolava, which was not, however, published. On the eve of the Second World War, Hungarian archaeologist Ferenc von Tompa attempted to formulate a synthesis of these periods in the Drava, Sava and Danube interfluvium (Tompa 1940) based on the data available to him, most of it from the Archaeological Museum in Zagreb. He affirmed that there was a certain discrepancy between this region and the situation

¹ Even today the site is known as the Osijek-Herrmann vineyard in the archaeological literature.

² The first research into the Neolithic along the Adriatic coast was also conducted at the end of the 19th century. Generally it took place in caves (Grapčeva cave on the island of Hvar, Tradanj cave at Zaton, near Šibenik), but the results have remained more or less unknown. Between 1910 and 1919, A. Gnirs studied the first open-air settlement, Javorika on the island of Veli Brijun. In 1912, G. Novak began long-lasting research into Grapčeva cave on Hvar, where he discovered and defined the first known Neolithic culture in the Adriatic.

Slijedi četrdesetak godina bez važnih istraživanja neolitika i eneolitika u sjevernoj Hrvatskoj.² Izvedeno je tek nekoliko manjih pokusnih istraživanja, primjerice na Gomolavi, koja međutim nikada nisu objavljena. Neposredno uoči Drugoga svjetskog rata pokušao je mađarski arheolog Ferenc von Tompa na temelju dostupnih mu podataka, mahom iz Arheološkoga muzeja u Zagrebu, dati sintezu spomenutih razdoblja u međuriječju Drave, Save i Dunava (Tompa 1940). Utvrđuje da u tom području postoji određen odklon od situacije poznate na Vinči i da je ono stoga više vezano uz zapadnu Mađarsku nego uz jugoistočnu Europu. Po njemu bi kronološka situacija bila sljedeća: linearna keramika, potiska kultura, mlađa potiska, tj. lendelska kultura, potom uočava sporadičnu prisutnost bodrogkeresturske, nakon koje slijedi kultura Sarvaš-Vučedol povezana s Ljubljanskim barjem. Na kraju spominje badensku kulturu, po njegovu mišljenju važan čimbenik u formiranju ranobrončanodobnih kultura. Zanimljivo da u badenske lokalitete uvrštava Treščerovac, Dalj i Slankamen, lokalitete koji će poslije biti prepoznati kao kasnobrončanodobni i/ili željeznodobni. Tompin pokušaj sinkronizacije slavonsko-srijemskoga neolitika s kulturnom slikom mađarskoga neolitika nedvojbeno je imao utjecaja i na R. R. Schmidta i njegovu sintezu u *Die Burg Vučedol* (Schmidt 1945). No Schmidt je za razliku od Tompe uočio postojanje ranoga neolitika u obliku starčevačke kulture. Bitan zaokret u sistematizaciji neolitika sjeverne Hrvatske pojavljuje se u djelu Vladimira Miložića *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas* (1949), u kojem on na temelju višeslojnih lokaliteta Vučedola, Sarvaša i Bapske predlaže ovaj slijed: kultura Starčevo-Körös, slavonsko-srijemska kultura koja još neko vrijeme živi zajedno s ostatkom populacije Starčevo-Körös, a potom dugotrajno razdoblje čiste slavonsko-srijemske kulture, čiji se razvojni tijek odražava u moćnoj stratigrafiji Bapske. Miložić uočava i prijelazno razdoblje u kojem preživljava cijeli niz starih neolitičkih pojava, ali se postupno javljaju novi kulturni elementi koji će u sljedećem razdoblju dovesti do profiliranja badenske kulture. Badensku će pak prodorom sa sjevera smijeniti kultura Vučedol-Zok, no potonja prema Miložiću nije došla u kontakt s prethodnom badenskom. Vidimo da je u takvu slijedu ostalo prostora za kostolačku kulturu, koju će samo koju godinu kasnije upravo Vladimir Miložić definirati kao zasebnu kulturnu

at Vinča, thus linking it more with Western Hungary than South East Europe. His chronology would run as follows: Linear Pottery, Tisza culture, later Tisza, i.e. Lengyel culture, then he noted the sporadic presence of the Bodrogkeresztúr, followed by the Sarvaš-Vučedol, associated with the Ljubljansko Barje. In the end, he mentions the Baden culture, which was, in his view, a vital factor in the formation of Early Bronze Age cultures. It is interesting that he classified as Baden sites Treščerovac, Dalj and Slankamen, sites that would later be recognised as Late Bronze Age and/or Iron Age. Tompa's attempt to synchronize the Slavonian-Syrmian Neolithic with the cultural picture of the Hungarian Neolithic certainly influenced R. R. Schmidt and his synthesis contained in *Die Burg Vučedol* (Schmidt 1945). But Schmidt, in contrast to Tompa, observed the existence of the Early Neolithic in the form of the Starčevo culture. An essential turnaround in the systemisation of the Neolithic of Northern Croatia can be found in the work by Vladimir Miložić, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas* (1949), in which he, on the basis of the multi-strata sites at Vučedol, Sarvaš and Bapska, proposed the following order: the Starčevo-Körös culture, a Slavonian-Syrmian culture which lived together with the remainder of the Starčevo-Körös population for a time, and then a long period of a pure Slavonian-Syrmian culture, whose developmental course is reflected in the outstanding Bapska stratigraphy. Miložić also observed a transition period in which an entire series of older Neolithic phenomena survived, although gradually new cultural elements appeared that would lead to a blossoming of the Baden culture in the subsequent period. The Baden would be replaced due to an infiltration from the north by the Vučedol-Zok culture, although the latter—according to Miložić—did not come into contact with the prior Baden. It is apparent that such a chronology leaves room for the Kostolac culture, which would be defined as a separate cultural phenomenon only a few years later by Vladimir Miložić himself (Miložić 1953). It is worthwhile turning attention to Miložić's periodisation of the Slavonian-Syrmian culture into four developmental stages to bridge the chronological gap between the Late Neolithic (Sopot culture) and the high Eneolithic in the form of the Baden culture, i.e. to settle the question of the Early Eneolithic in Eastern Slavonia and Syrmia. Such a periodisation was once more proposed by Zorko Marković in recent years (1994: 85).

In 1954, Stojan Dimitrijević came to the Department of Archaeology of the Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb, and with his arrival

² Prva istraživanja neolitika duž jadranske obale zabilježena su također krajem 19. stoljeća. Riječ je uglavnom o špiljama (Grapčeva špilja na Hvaru, pećina Tradanj kod Zatona Šibenskog), ali rezultati su manje-više ostali nepoznati. Između 1910. i 1919. A. Gnirs istražuje prvo naselje na otvorenom, Javoriku na Velom Brijunu. Godine 1912. G. Novak započinje dugogodišnja istraživanja Grapčeve špilje na Hvaru, gdje otkriva i definira prvu poznatu neolitičku kulturu Jadrana.

Slika 3. Stojan Dimitrijević
Figure 3. Stojan Dimitrijević

pojavu (Milojčić 1953). Vrijedi skrenuti pozornost i na Milojčićevo stupnjevanje srijemsko-slavonske kulture u četiri razvojna stupnja – kako bi se premostila kronološka praznina između kasnoga neolitika (sopotska kultura) i razvijenog eneolitika u obliku badenske kulture, odnosno kako bi se riješilo pitanje ranog eneolitika u istočnoj Slavoniji i Srijemu. Takvo će stupnjevanje u novije vrijeme ponovo predlagati Zorko Marković (1994: 85).

Godine 1954. u Arheološki je zavod Filozofskoga fakulteta u Zagrebu došao Stojan Dimitrijević i s njime je počelo samostalno djelovanje Katedre za prapovijest. Kako je Arheološki zavod tada bio smješten u istoj zgradi gdje i Arheološki muzej, Dimitrijević je imao prilike dobro upoznati muzejsku prapovijesnu građu. Najviše ga je privlačio vučedolski materijal, pa je i prvi Dimitrijevićev članak objavljen u tek pokrenutom glasilu Zavoda *Opuscula archaeologica* bio "Prilog daljem upoznavanju Vučedolske kulture" (1956). U tom je trenutku vučedolska kultura bila poznata iz jedinog objavljenoga sustavnog iskopavanja (riječ je, naravno, o Schmidtovoj objavi rezultata istraživanja na vučedolskome Gradcu) i letimična pregleda ostalih nalazišta tog razdoblja u istoj publikaciji, potom iz dvaju svezaka *Corpus vasorum antiquorum* s izborom materijala iz Sarvaša i Vučedola (Hoffiller 1933; 1938) te nešto predmeta uzgredno objavljenih po knjigama i časopisima.³ To nije moglo

the independent operation of the Prehistory Section commenced. Since at the time the Department of Archaeology was accommodated in the same building as the Archaeological Museum, Dimitrijević had the opportunity to become well-acquainted with the Museum's prehistoric artefacts. He was most attracted to the Vučedol materials, so that Dimitrijević's first article published in the just launched departmental bulletin *Opuscula archaeologica* bore the title "A contribution to further knowledge of the Vučedol culture" (1956). At that moment, the Vučedol culture was known from a single published report of a systematic excavation (this was, of course, Schmidt's publication of the results of research at Vučedol's Gradac) and a cursory overview of the remaining sites of that period in the same publication, then from two volumes of *Corpus vasorum antiquorum* with a selection of materials from Sarvaš and Vučedol (Hoffiller 1933; 1938) and some items incidentally published in various books and journals.³ This could not provide a satisfactory and well-rounded picture of the Vučedol culture in Slavonia and Sarmia, "and even less so present its origins and developmental course" (Dimitrijević 1956: 5). In the article, Dimitrijević analysed the thirty then-known sites from which materials were distributed in museums in Zagreb, Vinkovci and Križevci. In the catalogue, he provided the most basic data on these sites and an overview of the materials that could be classified as Vučedol. He also cited any previous mention of the sites in the literature, if there were any. Most of the sites were actually published for the first time in Dimitrijević's article. Typological analysis of the pottery began with the forms, and then an attempt was made to determine their origin. This was followed by analysis of decorations and their origin. In the chronology section, Dimitrijević divided the Vučedol culture into four phases based on stylistic features and quality of rendering: early, high, decline or Sarvaš, and degeneration or Hrustovac-Mitrovac. He subsequently amended this periodisation on several occasions, particularly the initial and closing phases (Dimitrijević 1962; 1966; 1977-78). It is interesting that twenty years later he corrected himself, emphasising that his criteria in the initial periodisation were based more on art historical rather than archaeological values (Dimitrijević 1977-78: 7-11). The terms *lovely* and *rustic* cannot bear the value of determinants, so the discoveries from Mitrovac, which as rustic and carelessly rendered he had first classified to the late, i.e. final phase, were then reclassified to the beginning, i.e. early phase, as he observed clear Kostolac elements in the pottery

³ Iste je godine Dimitrijević u ljubljanskom *Arheološkom vestniku* objavio još jedan rad o vučedolskoj kulturi (1956a).

³ In the same year, Dimitrijević published another work on the Vučedol culture in the *Arheološki vestnik* (1956a).

pružiti zadovoljavajuću i zaokruženu sliku vučedolske kulture u Slavoniji i Srijemu, "a još manje predstaviti njeno porijeklo i razvojnu liniju" (Dimitrijević 1956: 5). U članku Dimitrijević analizira trideset tada poznatih lokaliteta s kojih se materijal nalazio u muzejima u Zagrebu, Vinkovcima, Križevcima. U katalogu donosi najosnovnije podatke o navedenim lokalitetima i prikaz materijala koji se mogao odrediti kao vučedolski. Navodi i dotadašnje spominjanje lokaliteta u literaturi, ako ga je uopće bilo. Dobar dio lokaliteta upravo u Dimitrijevićeve članku doživljava prvu objavu. Tipološka analiza keramičkih nalaza kreće od oblika kojima se pokušava odrediti i podrijetlo. Slijedi analiza ukrašavanja i njegova podrijetla. U poglavlju o kronologiji Dimitrijević na osnovi stilskih osobina i kvalitete izvedbe vučedolsku kulturu dijeli na četiri faze: ranu, zrelu, fazu opadanja ili sarvašku, te fazu degeneracije ili hrustovačko-mitrovačku. Tu je podjelu kasnije nekoliko puta korigirao, osobito početni i završni stupanj (Dimitrijević 1962; 1966; 1977–78). Zanimljivo je da dvadeset godina poslije sam sebe ispravlja ističući da su njegovi vrijednosni kriteriji u prvobitnoj periodizaciji bili više povijesno-umjetnički nego arheološki (Dimitrijević 1977–78: 7–11). Pojmovi *lijep* i *rustikalan* ne mogu imati vrijednost određujućega faktora, pa je nalaze iz Mitrovca, koje je kao rustikalne i nemarno izrađene svrstao u kasni, tj. završni stupanj, sada prebacio na početak, tj. u rani stupanj, uočavajući u keramičkome materijalu jasne kostolačke elemente. Novopredložena periodizacija obuhvaća stariji ili pretklasični stupanj A, srednji ili klasični stupanj B (s poddiobom na stariji i mlađi odsjek, tj. B1 i B2) te kasni ili stupanj C (s regionalnim tipovima) (*ibid.*: 11). Identičnu je podjelu zadržao i u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja III* (Dimitrijević 1979a), a njome se i danas služi većina prapovjesničara u Hrvatskoj.⁴ Tijekom navedenoga razdoblja ispravio je i svoj stav o kronološkom odnosu vučedolske kulture prema nekim drugim eneolitičkim pojavama, primjerice onaj o istovremenosti rane vučedolske kulture s mladom badenskom, odnosno badensko-kostolačkom fazom. Pitanje nastanka, razvitka i uloge vučedolske kulture u panonskoj prapovijesti želio je Dimitrijević obraditi u doktorskoj disertaciji, ali mu je ta tema bila odbijena s obrazloženjem da na istoj temi doktorat završava Paola Korošec (Majnarić-Pandžić 2000: 45). Ipak, kao što smo vidjeli, vučedolskoj se kulturi Dimitrijević vraćao nekoliko puta (Dimitrijević 1961; 1966; 1977–78; 1979a; 1979b). Pišući 1976.

⁴ Određen otklon od takve periodizacije pokazao je Z. Marković u svojoj disertaciji, ali samo kad je u pitanju kasni regionalni slavonsko-srijemski tip Vučedol stupnja C (Marković 1994: 65, 109). Marković naime smatra da taj stupanj u Slavoniji ne postoji, nego da je riječ o importu u nalazištima vinkovačke kulture.

materials. The newly proposed periodisation encompassed the older or pre-classical phase A, the middle or classical phase B (with a sub-division into an older and younger section, i.e. B1 and B2) and the late or phase C (with regional types) (*ibid.*: 11). He retained an identical division in *Praistorija jugoslavenskih zemalja III* (Prehistory of the Yugoslav Lands III, Dimitrijević 1979a), and it is still used by most prehistory specialists in Croatia today.⁴ During this period, he also adjusted his position on the chronological relationship between the Vučedol culture and some other Eneolithic phenomena, such as, for example, his position on the simultaneity of the Vučedol culture with the younger Baden, i.e. the Baden-Kostolac phase. Dimitrijević wanted to deal with the question of the emergence, development and role of the Vučedol culture in Pannonian prehistory in his doctoral dissertation, but his thesis was rejected with the explanation that Paola Korošec was completing her doctorate on this same theme (Majnarić-Pandžić 2000: 45). Nonetheless, as we have seen, Dimitrijević returned to the Vučedol culture several times (Dimitrijević 1961; 1966; 1977–78; 1979a; 1979b). Writing in 1976 on the Vučedol culture discoveries from the Vinkovci area, he noted that he based his formation of the physiognomy of the younger classical phase B2 on the latter, while he considered the discoveries from Borinci older and defined them as phase B1 (Dimitrijević 1979b).⁵

Instead of the Vučedol culture, Dimitrijević dealt with the problem of the Neolithic in Slavonia and Syrmia in his dissertation. He conducted a series of minor test excavations in the Vinkovci area, and based on these and on Neolithic artefacts kept in the Archaeological Museum in Zagreb, the Museum of Slavonia in Osijek, and the museums in Vinkovci, Slavonski Brod, Zemun and Novi Sad, his doctoral dissertation featured the first rather complete and realistic portrayal of events during the Neolithic in Slavonia and Syrmia. Unfortunately, this dissertation, defended in 1959, was never published, although portions thereof were later used in

⁴ Z. Marković diverged somewhat from this periodisation in his dissertation, but only when dealing with the late regional Slavonian-Syrmian type of Vučedol phase C (Marković 1994: 65, 109). Marković believed that this phase did not exist in Slavonia, rather it was a matter of imports in Vinkovci culture sites.

⁵ The article was only published in 1979, but, as stated therein, the manuscript was completed on 1 September 1976, thus prior to the major excavations at the Vinkovci tell in 1977/1978, the results of which were published by Dimitrijević in *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* (Dimitrijević 1977–78) and then in *Praistorija jugoslavenskih zemalja* (Dimitrijević 1979).

o nalazima vučedolske kulture s područja Vinkovaca spominje da su mu upravo oni poslužili za oblikovanje fizionomije mlađega klasičnog stupnja B2, dok nalaze s Borinaca smatra starijima i definira ih kao stupanj B1 (Dimitrijević 1979b).⁵

Umjesto vučedolskom kulturom u disertaciji se Dimitrijević bavio problemom neolitika u Slavoniji i Srijemu. Izveo je niz manjih pokusnih iskopavanja na području Vinkovaca pa je na temelju toga, kao i neolitičkih nalaza koji su se čuvali u Arheološkom muzeju u Zagrebu, Muzeju Slavonije u Osijeku, muzejima u Vinkovcima, Slavonskome Brodu, Zemunu i Novome Sadu, u doktorskoj disertaciji predočio prvu potpuniju i realniju sliku zbivanja tijekom neolitika na tlu Slavonije i Srijema. Nažalost, ta disertacija, obranjena 1959. godine, nikada nije objavljena, ali su pojedini njezini dijelovi poslije iskorišteni u drugim radovima (Dimitrijević 1968; 1969). O sličnoj je temi progovorio i u *Opusc.archaeol.* 5, u radu "Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji" (Dimitrijević 1961). Rad je prva sinteza tih razdoblja na području sjeverozapadne Hrvatske, a u njemu je korišten i dotad neobjavljen materijal. Na temelju istraživanja Stjepana Vukovića u Malom Korenovu te na temelju jednog ulomka iz Budinščine definirao je Dimitrijević trakasto-keramičku kulturu tipa Malo Korenovo, potom slijedi bapsko-lendelska kultura utvrđena na lokalitetima Letičani, Tkalec i Beketinec, te lasinjska kultura, u tom trenutku s dvadesetak lokaliteta najbolje poznata kultura na spomenutom području. Upravo je navedenim člankom ona prvi put jasno definirana i nazvana imenom lasinjska kultura. Članak završava prikazom vučedolske kulture, kojoj su osim već poznatih lokaliteta Ljubljansko barje i Apatovac dodana dva nova iz okolice Bjelovara: Veliko Trojstvo i Martinac. Postavku da je lasinjska kultura istovremena s badensko-kostolačkom fazom i ranom vučedolskom kulturom Dimitrijević će sam u kasnijim radovima ispraviti, osobito zahvaljujući stratigrafskim pokazateljima iz Vinkovaca (Hotel), uočavajući relativnokronološki prioritet lasinjske kulture u cjelini. U navedenome je članku u lasinjsku kulturu ubrojio i nalaze iz Hrnjevca kod Kutjeva, koje će međutim ubrzo poslije sam pripisati kulturi Retz-Gajary, odnosno njezinu tipu Kevderc-Hrnjevac (Dimitrijević 1967: 6-7). Lasinjskoj je kulturi pripisao i neke nalaze s Kiringrada, što se također kasnije

other works (Dimitrijević 1968; 1969). He covered a similar theme in *Opusc.archaeol.* 5, in a work on "The problem of the Neolithic and Eneolithic in North West Yugoslavia" (Dimitrijević 1961). This work constituted the first synthesis of these periods for the territory of North-western Croatia, and he made use of until then unpublished materials in it. Based on research conducted by Stjepan Vuković in Malo Korenovo and on a fragment from Budinščina, Dimitrijević defined the Malo Korenovo type of Linear Pottery culture, followed by the Bapska-Lengyel culture confirmed at the Letičani, Tkalec and Beketinec sites, and the Lasinja culture, the best known culture in that region at the time with roughly twenty sites. It was precisely in the aforementioned article that it was clearly defined for the first time and called the Lasinja culture. The article closes with a portrayal of the Vučedol culture, to which, besides the already known sites at Ljubljansko Barje and Apatovac, two new ones from the Bjelovar environs were added: Veliko Trojstvo and Martinac. The assumption that the Lasinja culture is coterminous with the Baden-Kostolac phase and the early Vučedol culture would later be corrected by Dimitrijević himself, thanks in particular to the stratigraphic indicators from Vinkovci (Hotel site), as he noticed the relative chronological priority of the Lasinja culture as a whole. In this article, he included the discoveries from Hrnjevac, near Kutjevo, in the Lasinja culture, but he would soon afterwards ascribe them to the Retz-Gajary culture, i.e. its Kevderc-Hrnjevac type (Dimitrijević 1967: 6-7). He also ascribed some discoveries from Kiringrad to the Lasinja culture, which was also later proved inaccurate, because these were actually Hallstatt pottery (Čučković 1986: 17, n. 3).

Even though research into Neolithic and Eneolithic sites in Northern Croatia intensified considerably in the 1960s (Dimitrijević led excavations in Vinkovci at the former marketplace site, in Bapska, at Gradac near Pleternica, in Otok, in Gornji Brezovljani, and in Klokočevik), the subsequent issues of *Opuscula archaeologica* contained no works dealing with the Neolithic and Eneolithic. At that time, Dimitrijević published his major works in other publications. First and foremost, particular attention should be accorded to the monograph *Sopotsko-lendelska kultura (The Sopot-Lengyel Culture)*, which was the first in a series of monographs called *Dissertationes et monographiae* published by the Department of Archaeology (Dimitrijević 1968), as well as several major works on the Starčevo culture with emphasis on the problem of its periodisation, synthetic works of the *Stand der Forschung* type in *Archaeologia Iugoslavica* X (Dimitrijević 1971), a consideration of

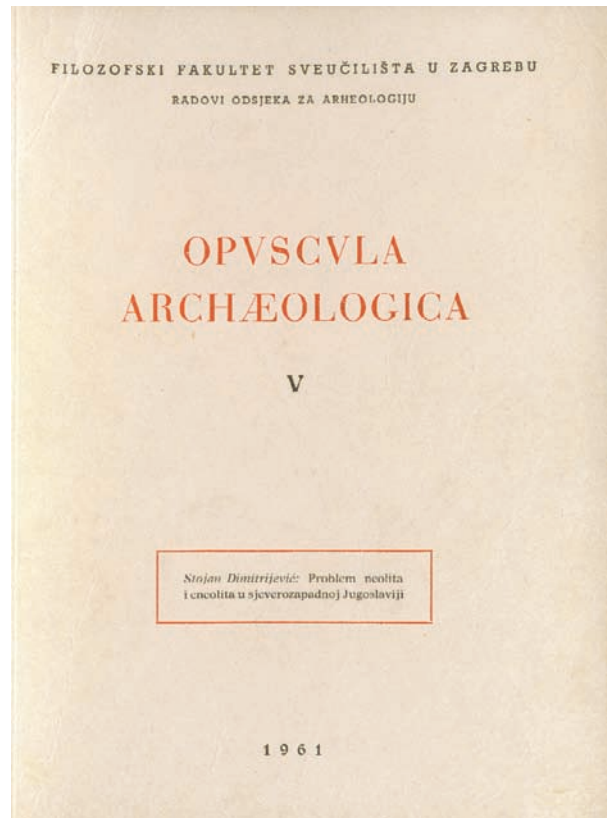
⁵ Članak je objavljen tek 1979. g., ali je, kako u njemu i stoji, rukopis dovršen 1. rujna 1976, dakle prije velikih iskopavanja vinkovačkoga tela 1977/1978, rezultate kojih je Dimitrijević objavio u *Vjesniku Arheološkog muzeja u Zagrebu* (Dimitrijević 1977-78) i potom u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja III* (Dimitrijević 1979a).

pokazalo netočnim, jer je zapravo riječ o halštatskoj keramici (Čučković 1986: 17, bilj. 3).

Iako se 60-ih godina 20. stoljeća istraživanje neolitičkih i eneolitičkih lokaliteta u sjevernoj Hrvatskoj znatno intenziviralo (Dimitrijević vodi iskopavanja u Vinkovcima na lokaciji bivše tržnice, u Bapskoj, na Gradcu kod Pleternice, u Otoku, u Gornjim Brezovljanima, u Klokočeviku), u sljedećim brojevima časopisa *Opuscula archaeologica* nije bilo radova s tematikom neolitika i eneolitika. U to vrijeme Dimitrijević svoje važne radove objavljuje u drugim publikacijama. Spomenimo prije svega monografiju *Sopotsko-lendelska kultura*, koju je kao prvu u nizu monografskih publikacija *Dissertationes et monographiae* objavio Arheološki zavod (Dimitrijević 1968), potom nekoliko kapitalnih radova o starčevačkoj kulturi s naglaskom na problemu njezina stupnjevanja, sintezni rad tipa *Stand der Forschung* u *Archaeologia Jugoslavica* X (Dimitrijević 1971), razmatranje problematike kasnoga neolitika i početka eneolitika u sjevernoj Jugoslaviji, pitanje kanelirane keramike u hvarskoj kulturi, novi pregled stanja istraživanja neolitika u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Sedamdesete su godine 20. stoljeća također bogate istraživanjima, ali *Opuscula archaeologica* u to vrijeme ne izlazi, pa ni ta istraživanja u našem časopisu nisu našla odraza.⁶

Vrhunac tog razdoblja svakako su Dimitrijevićevi sintezni radovi u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja II i III* (1979, 1979a), u kojima je iznio i tada vrlo recentne rezultate istraživanja provedenih tijekom 1977. i 1978. g. na prapovijesnome telu u Vinkovcima (lokaliteti Hotel, Zvijezda, Jugobanka, robna kuća Nama).

Opuscula archaeologica 7 izlazi 1982. nakon duljeg razdoblja zastoja, nažalost nakon što je S. Dimitrijević umro 1981. Ipak, u tom je broju postumno objavljen Dimitrijevićev rad u kojemu se autor ponovo osvrnuo na problem geneze vinkovačke kulture s obzirom na novije nalaze iz vinkovačkih istraživanja 1977–78 (Dimitrijević 1982). Za kronološke odnose kao osobito važnu činjenicu ističe pojavu kasnovučedolskoga materijala (stupnja C slavnskoga tipa) u najstarijemu horizontu vinkovačke kulture, a koji se smanjuje u sljedećem vinkovačkom horizontu. Upravo je to 1994. g. navelo Zorka Markovića da u potpunosti zaniječe postojanje slavnskoga regio-

Slika 3. Naslovnica časopisa *Opuscula Archaeologica* V.
Figure 3. Title page of *Opuscula Archaeologica* V.

the problems of the Late Neolithic and beginning of the Eneolithic in Northern Yugoslavia, the question of channelled pottery in the Hvar culture, and a new review of the state of research into the Neolithic in North-western Croatia. The 1970s were also rich in research, but *Opuscula archaeologica* was not published at that time, so this research was not reflected in the pages of the journal.⁶

The peak of this period was certainly Dimitrijević's synthesis works in *Praistorija jugoslavenskih zemalja II* and *III* (1979, 1979a), in which he presented the then very recent results of research conducted during 1977 and 1978 at the prehistoric tell in Vinkovci (Hotel, Zvijezda, Jugobanka, Nama department store sites).

Opuscula archaeologica 7 came out in 1982 after a long period of abeyance, unfortunately after S. Dimitrijević died in 1981. This issue nonetheless featured a

⁶ G. 1973. Dimitrijević istražuje u Gornjim Brezovljanima i definira brezovljanski tip sopotske kulture. G. 1977. A. Durman iskopava dio zemunice u Cerničkoj Šagovini koju Dimitrijević na osnovi nalaza određuje kao regionalnu inačicu starčevačke kulture u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i uvrštava je u finalni stupanj tipa Ždralovi. G. 1978. S. Dimitrijević i A. Durman istražuju dio korenovsko-starčevačkoga naselja u Kaniškoj Ivi.

⁶ In 1973, Dimitrijević conducted research in Gornji Brezovljani and defined the Sopot culture's Brezovljani type. In 1977, A. Durman excavated part of a pit house in Cernička Šagovina, which Dimitrijević, based on the finds, determined as a regional variant of the Starčevo culture in North-western Croatia, which he classified to the final phase of the Ždralovi type. In 1978, S. Dimitrijević and A. Durman explored a part of the Korenovo-Starčevo settlement in Kaniška Iva.

Slika 4. Naslovnica monografije "Sopotsko-lendelska kultura" S. Dimitrijevića.

Figure 4. Title page of the monograph "Sopotsko-lendelska kultura" by S. Dimitrijević.

nalnog tipa stupnja C vučedolske kulture te da sve nalaze pripiše ranoj vinkovačkoj kulturi, dok regionalna vučedolska kultura egzistira u zapadnijim područjima pa ju nije prikladno nazivati slavonskim tipom (Marković 1994: 65, 109).

U istome broju časopisa *Opuscula archaeologica* izlazi i rad Aleksandra Durmana "Prilog stratificiranju Kevderc-Hrnjevac tipa retz-gajarske kulture", u kojemu Durman iznosi rezultate istraživanja dviju sondi u selu Drljanovac, tada već poznatome po nalazima lasinjske, korenovske, brezovljanske i vinkovačke kulture (Durman 1982). U ovome slučaju riječ je o zemunici koja se temeljem keramičkih nalaza mogla pripisati recgajarskoj kulturi s većinom elemenata tipa Kevderc-Hrnjevac, ali i s nešto elemenata tipa Višnjica. Stoga Durman pretpostavlja ili da su ova dva tipa srodnija no što se mislilo ili da je riječ o prostoru gdje se preklapaju utjecaji jednoga i drugoga tipa. Druga mogućnost čini mu se ispravnijom, ali naglašava da još uvijek raspoložemo s razmjerno malo lokaliteta i materijala obaju tipova. Nažalost, situacija se do danas nije bitno promijenila i spoznaje o recgajarskoj kulturi još uvijek su one do kojih je S. Dimitrijević došao u svome radu "Zur Frage der Retz-Gajary Kultur in Nordjugoslawien und ihrer Stellung im pannonschen Raum" (Dimitrijević 1980).

posthumously published work by Dimitrijević in which he once more considered the genesis of the Vinkovci culture with reference to newer discoveries made during research in Vinkovci in 1977–78 (Dimitrijević 1982). He stressed the appearance of late Vučedol materials (phase C of the Slavonia type) in the oldest Vinkovci culture horizon, which decreased in the subsequent Vinkovci horizon, as particularly important to chronological relations. This was precisely what prompted Zorko Marković, in 1994, to completely deny the existence of a Slavonian regional type for phase C of the Vučedol culture and to ascribe all discoveries to the early Vinkovci culture, while the regional Vučedol culture existed in the more westerly regions so it would not be appropriate to call it the Slavonia type (Marković 1994: 65, 109).

The same issue of *Opuscula archaeologica* also contained a work by Aleksandar Durman, "A contribution to the stratification of the Kevderc-Hrnjevac type of the Retz-Gajary culture", in which Durman presented the results of research of two test pits in the village of Drljanovac, then already known for discoveries of the Lasinja, Korenovo, Brezovljani and Vinkovci cultures (Durman 1982). This was a case of a pit house which, based on the pottery found there, could be ascribed to the Retz-Gajary culture with a majority of Kevderc-Hrnjevac elements, but with some Višnjica-type elements as well. Durman therefore assumed that these two types were more similar than had been believed or that this was an area where the influences of both types overlapped. The latter possibility seemed more likely to him, but he stressed that there were still relatively few sites and materials of this type. Unfortunately, up to the present the situation has not essentially changed and knowledge of the Retz-Gajary culture is still at the level determined by S. Dimitrijević in his work "Zur Frage der Retz-Gajary Kultur in Nordjugoslawien und ihrer Stellung im pannonschen Raum" (Dimitrijević 1980).

Opuscula archaeologica 8 (1983) featured only one, albeit very important work. This was actually Aleksandar Durman's master's thesis: *Metalurgija vučedolskog kulturnog kompleksa (Metallurgy of the Vučedol culture complex)*, Durman 1983). This work contained an exceptionally systematic and comprehensive presentation of a vital aspect of the Vučedol culture to which insufficient attention had been dedicated until then. Here Durman demonstrated how the Vučedol culture saw the creation of the basic technological conditions that preceded the emergence of the Early Bronze Age, and how the serial production of copper items, confirmed in numerous and rich hoards, ensued due to new

Opuscula archaeologica 8 (1983) donosi samo jedan, ali veoma važan rad. To je zapravo magistarski rad Aleksandra Durmana – “Metalurgija vučedolskog kulturnog kompleksa” (Durman 1983). U njemu je na izrazito sustavan i pregledan način izložen vrlo važan aspekt vučedolske kulture kojemu dotada nije bila posvećivana dostatna pozornost. Durman je tim radom pokazao kako su u vučedolskoj kulturi stvoreni osnovni tehnološki uvjeti koji su prethodili pojavi ranoga brončanog doba, kako je serijska proizvodnja bakrenih predmeta, potvrđena u brojnim i bogatim ostavama, proizišla iz novih tehnoloških postignuća, odnosno zahvaljujući uporabi sulfidne bakrene rudače umjesto oksidne. A to je bio i jedan od razloga ekspanzije vučedolske populacije iz matičnoga slavonsko-srijemskog prostora prema rudonosnim područjima alpskoga i bosanskoga područja. U radu su iscrpno predstavljena rudna ležišta bakra na području tadašnje Jugoslavije. Dana je jasna slika opsega metalurške djelatnosti u predvučedolskome razdoblju, tj. u okvirima vinčanske, tisapolgarske, bodrogkeresturske, bubanjsko-salkucanske, badenske i recgajarske kulture. Potom je pozornost posvećena metalurškim nalazima iz naselja vučedolskoga kulturnog kompleksa: kalupima, pećima i ostalome priboru, pri čemu je poseban naglasak upravo na kalupima, konkretno nalazu jame-ostave ljevača iz Vinkovaca, otkrivene 1978.⁷ Uz popis i opis bakrenih nalaza vučedolskoga kulturnog kompleksa, onih pojedinačnih i onih u ostavama, dana je i njihova spektralna analiza, što je autoru omogućilo rekonstrukciju rudarenja i ljevačkih postupaka.

O jednom sasvim drugome i rijetko razmatranome području vučedolske kulture na stranicama *Opusc. archaeol.* 9 progovorila je Marina Milićević (1984). Za njezin rad “Rekonstrukcija ženske odjeće u eneolitu međuriječja Dunava, Drave i Save”, slično kao i za prethodni Aleksandra Durmana, poticaj su dali nalazi s lokaliteta Vinkovci-Hotel (autorica je naime još kao studentica sudjelovala u istraživanjima 1977–78. g.). M. Milićević poslužila se keramičkim antropomorfnim kipićima na kojima je prikazana odjeća. Na temelju spomenutih, kao i na temelju nekoliko ranijih nalaza s Vučedola, iz Sarvaša i Ljubljanskoga barja, pokušala je rekonstruirati odjeću i obuću badenske i vučedolske populacije, materijale iz kojih je bila načinjena, način tkanja, krojenja i šivanja. Zaključila je da odjeća tog razdoblja nije bila sasvim jednostavna te da je prerasla puku funkcionalnost, služila je i kao ukras, ali i kao pokazatelj društvenoga statusa.

Slika 5. Iskopavanje u Gornjim Brezovljanima 1973.

Figure 5. Excavation of Gornji Brezovljani in 1973.

technological accomplishments, i.e. thanks to the use of copper sulphide ore instead of copper oxide ore. And this was one of the reasons for the expansion of the Vučedol population from the core Slavonian-Syrmian area toward the more ore-rich Alpine and Bosnian zones. The work also contains an exhaustive presentation of copper ore beds in the territory of Yugoslavia of the time. It provides a clear picture of the extent of metallurgical activities in the pre-Vučedol period, i.e. within the framework of the Vinča, Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr, Bujanjska, Baden and Retz-Gajary cultures. Attention is then dedicated to metallurgical discoveries from the settlements of the Vučedol culture complex: casts, kilns and other accessories, with particular emphasis placed on casts, specifically the copper-caster's hoard from Vinkovci discovered in 1978.⁷ The list and descriptions of copper artefacts of the Vučedol culture complex, both individual and those from hoards, are accompanied by a spectral analysis, which made it possible for the author to reconstruct mining and forging processes.

Marina Milićević spoke about an entirely different and rarely considered aspect of the Vučedol culture on the pages of *Opusc. archaeol.* 9 (1984). Her work, on “Reconstruction of the Aeneolithic women's wear between the Danube, the Drava and the Sava interfluvium”, like the preceding work by Alek-

⁷ O toj je ostavi Durman podnio priopćenje još 1981. na Znanstvenome skupu Hrvatskog arheološkog društva u Vukovaru (Durman 1984).

⁷ Durman submitted a report on this hoard in 1981 at the Annual Symposium of the Croatian Archaeological Association held in Vukovar (Durman 1984).

Slika 6. Iskopavanje u Vinkovcima 1977.
Figure 6. Excavation of Vinkovci in 1977.

Nekoliko antropomorfnih figurica iz Vinkovaca, zajedno s ostalim predmetima koji su se mogli okarakterizirati kao obredni, objavila je u časopisu *Archaeologia Jugoslavica* XVI Tihomila Težak (1979), također suradnica na vinkovačkim istraživanjima. No premda su pojedini segmenti istraživanja vrlo brzo objavljeni i premda je 1988. u Muzejskome prostoru postavljena i izložba, a dio nalaza iz vučedolskoga horizonta predstavljen na izložbi i u katalogu *Vučedol treće tisućljeće prije nove ere* (Durman 1988a), cjelokupni materijal i rezultati istraživanja nikada nisu sustavno i integralno objavljeni.

S člankom Staše Forenbahera i Pavla Vranjicana u *Opusc.archaeol.* 10 "Vaganačka pećina" (Forenbaher & Vranjican 1985), koji je rezultat pokusnog iskopavanja dvojice tada vrlo mladih stručnjaka u špilji na primorskoj strani Velebita, časopis je učinio iskorak prema tematici vezanoj uz jadranski prostor. Dotad je područje proučavanja prapovijesti u *Opusc.archaeol.* bilo usmjereno isključivo na sjevernohrvatski prostor. Istraživanje je Vaganačke pećine važno jer se špilja pokazala kao stratificirani lokalitet s kontinuitetom nastanjivanja od mezolitika preko čitava neolitika i eneolitika, do brončanog i željeznog doba. To je posljedica njezina položaja uz prastari put koji je preko najpovoljnijega prijevoja u području južnoga Velebita povezivao primorje s Likom. Najstariji sloj bez keramičkih nalaza pripada mezolitu i važan je prilog još i danas siromašnoj karti mezolitičkih lokaliteta u Hrvatskoj. Neolitički slojevi obilježeni su karakterističnim nalazima *impresso*-keramike, danilske keramike i hvarske keramike. Ti su nalazi tim važniji stoga što jasno pokazuju put prodiranja spomenutih kultura (osobito danilske i

sandar Durman, was prompted by the finds from the Vinkovci-Hotel site (the author participated in research in 1977-78 while still an undergraduate student). Milićević made use of ceramic anthropomorphic statuettes on which clothing is portrayed. Based on these, and on several earlier discoveries from Vučedol, Sarvaš and Ljubljansko Barje, she attempted to reconstruct the clothing and footwear of the Vučedol population, the materials from which they were made and the weaving, tailoring and sewing methods. She concluded that the clothing of the period was not entirely simple and that it had outgrown mere functionality, for it also served a decorative purpose and to indicate social status.

Several anthropomorphic figurines from Vinkovci, together with other items that can be characterised as ritual, were published in the journal *Archaeologia Jugoslavica* XVI by Tihomila Težak (1979), who was also involved in the Vinkovci research. However, although individual segments of the research were very quickly published and even though an exhibition was installed in Zagreb's Museum Hall in 1988 and a portion of the artefacts from the Vučedol horizon were presented at an exhibition and in the catalogue titled *Vučedol treće tisućljeće prije nove ere* (Vučedol three millennia before the present era, Durman 1988a), the entire materials and results of research were never systematically and integrally published.

With the article by Stašo Forenbaher and Pavle Vranjican in *Opusc.archaeol.* 10 on the "Vaganačka cave" (Forenbaher & Vranjican 1985), which was the result of a test excavation by two then very young scholars in a cave in the coastal face of the immense Velebit mountain, the journal made a step forward on themes tied to the Adriatic zone. Prior to that the examination of prehistory in *Opusc.archaeol.* was dedicated exclusively to Northern Croatia's territory. Research into Vaganačka cave is important because this cave proved to be a stratified site that was continually inhabited from the Mesolithic, through the entire Neolithic and Eneolithic, to the Bronze and Iron Ages. This was due to its location along an ancient route that connected the littoral with the inland region of Lika across the best mountain pass in the territory of southern Velebit. The oldest layer without pottery finds belongs to the Mesolithic and it is an important component of the still meagre list of Mesolithic sites in Croatia. The Neolithic layers are characterised by the customary examples of Impressed Ware pottery, Danilo and Hvar pottery. These artefacts are all the more important because they clearly indicate the avenues for the spread of these cultures (particularly the Danilo and Hvar) toward Lika, where individual artefacts thereof from some caves were known from earlier.

hvarske) prema Lici, gdje su već otprije u nekim špiljama bili poznati pojedinačni njihovi nalazi.

Godine 1984. Arheološki je zavod pokrenuo višegodišnja sustavna istraživanja Vučedola pod vodstvom Aleksandra Durmana. Kao rezultat tih istraživanja pojavio se u *Opusc.archaeol.* niz manjih studija. Tako je T. Težak-Gregl otkrila neke nove spoznaje o badenskoj kulturi. Člankom "Dva nova groba badenske kulture s Vučedola" u *Opusc.archaeol.* 10 (Težak-Gregl 1985) proširila je saznanja o aspektu pokapanja u okvirima badenske kulture potvrđujući prisutnost nekih stepskih elemenata u njoj. Nalaz bakrenoga triangularnog bodeža u badenskome sloju vinograda Streim bio je povod članku "Prilog poznavanju metalne produkcije badenske kulture" u *Opusc.archaeol.* 11–12 (Težak Gregl 1986), u kojem se pokušalo ukazati na značajniju prisutnost metalne produkcije badenske kulture. Neka kasnija istraživanja, osobito ona u Donjoj Vrbi kod Saloša, gdje su u badenskome naselju otkriveni ostaci metalurških peći, potvrdila su tu pretpostavku (Lozuk 1995). Dva izvanredna primjerka keramičke figuralne plastike predmet su razmatranja članka "O problemu idoloplastike u badenskoj kulturi (Povodom najnovijeg nalaza na Vučedolu)" u *Opusc.archaeol.* 13 (Težak-Gregl 1988). Te reprezentativne plosnate figure tijekom Domovinskoga su rata nažalost odnesene iz Hrvatske i nisu vraćene s ostalim materijalom. Tako je ova njihova objava neposredno nakon otkrića, kao i jedna kasnija iz 1998., ostala jedino svjedočanstvo o njima.⁸

Marina Milićević nastojala je u svojim člancima povezati svoju osnovnu preokupaciju bavljenja klasičnom arheologijom s dugogodišnjim zanimanjem i za prapovijest, tražeći veze između kultova i rituala klasičnoga grčkog svijeta egejskoga prostora i njihovih prapovijesnih korijena. U *Opusc.archaeol.* 11–12, u članku "*Tum Stygio regi nocturnas inchoat aras*" (Milićević 1986), polazeći od opće poznate činjenice da su u klasično doba Grci podzemnim bogovima žrtve prinostili noću, na oltarima za tu prigodu načinjenima od nabijene zemlje, pokušava na isti način objasniti slične tvorevine otkrivene na prapovijesnim nalazištima. S obzirom na to da su podzemni bogovi klasičnoga svijeta podrijetlom bogovi poljodjelstva i plodnosti sredozemnoga neolitika, pretpostavlja da i ritual njima posvećen nije ništa drugo doli prisjećanje na daleke prapovijesne rituale. Paralele žrtvenicima iz Vinkovaca i Vučedola nalazi u ranobrončanodobnome sloju Beycesultana, u sloju XVIII Mersina, ali i u još starijim

In 1984, the Department of Archaeology launched long term systematic research into Vučedol under the leadership of Aleksandar Durman. A series of brief studies appeared in *Opusc.archaeol.* as a result of this research. Thus, T. Težak-Gregl uncovered some new insights into the Baden culture. In her article on "Two new Baden culture graves from Vučedol" in *Opusc.archaeol.* 10 (Težak-Gregl 1985), she expanded knowledge on an aspect of interments within the framework of the Baden culture, confirming the presence of several steppe elements in it. The discovery of a copper triangular dagger in the Baden layer of the Streim vineyard prompted the article "A contribution to knowledge of metal production in the Baden culture" in *Opusc.archaeol.* 11–12 (Težak Gregl 1986), in which an attempt was made to portray the considerable presence of metal production in the Baden culture. Some later research, particularly that conducted in Donja Vrba, near Saloš, where the remains of a metallurgical kiln were discovered in a Baden settlement, confirmed this hypothesis (Lozuk 1995). Two exceptional examples of ceramic figurines are the subject of consideration in the article "On the problem of idol sculpture in the Baden culture (With reference to the latest discoveries at Vučedol)" in *Opusc.archaeol.* 13 (Težak-Gregl 1988). These exceptional flat figurines were, unfortunately, taken from Croatia during its Homeland War in the early 1990s and have not been returned with the remaining materials. Thus, this publication immediately after their discovery and a subsequent one in 1998 are the only testimony on these figurines.⁸

In her articles, Marina Milićević attempted to tie her own basic preoccupation with classical archaeology with many years of interest in prehistory, seeking a link between the cults and rituals of the classical Greek world of the Aegean zone and their prehistoric roots. In *Opusc.archaeol.* 11–12, in an article with the title "*Tum Stygio regi nocturnas inchoat aras*" (Milićević 1986), referring to the generally known fact that in Classical Antiquity the Greeks brought sacrifices to the underworld gods at night on altars made of packed earth for just this occasion, she attempted to similarly explain analogous structures discovered at prehistoric sites. Since the underworld gods of the classical world were originally agricultural and fertility gods of the Mediterranean Neolithic, she assumed that the ritual dedicated to them was nothing more than a remembrance of prehistoric rituals of the distant past. Parallels to

⁸ Sačuvane snimke u boji spomenutih figura objavljene su 1998. g. u monografiji *Prapovijest* (Dimitrijević *et al.* 1998).

⁸ Preserved colour photographs of these figures were published in 1998 in the monograph *Prapovijest* (Dimitrijević *et al.* 1998).

Slika 7. Iskopavanje na Vučedolu 1984.
Figure 7. Excavation of Vučedol in 1984.

slojevima Çatal Hüyük (sloj II). Zaključuje da su nositelji vučedolske kulture štovali božanstva iz prapovijesnoga poljodjelskog kompleksa, koja su u klasičnome svijetu dobila lik htoničkih božanstava i vladara mrtvih. Na to upućuje i vučedolski repertoar simbola poput golubice, klepsidre, konsekrativnih rogova, bukranija, pa čak i modela obuće – sve su to u kasnijim vremenima bili simboli upravo htoničkih božanstava. Praćenjem takva slijeda nekih konkretnih ideja od klasičnoga vremena prema tmuni prošlosti otvara se mogućnost za prepoznavanje nekih ideja prapovijesnih populacija. Taj pravac slijedi i sljedeći autoričin članak u *Opusc.archaeol.* 14 “Novi nalazi konsekrativnih rogova na Vučedolu” (Milićević 1989), u kojemu objašnjenje za dva sedlasta žrtvenika, tj. konsekrativne rogove, ponovo nalazi u kasnijoj klasičnoj tradiciji sredozemnoga svijeta, prije svega onoj kretskoj. No put vodi i u dalju prošlost, gdje se autorici kao najzanimljivija paralela opet pokazuje Çatal Hüyük. Zaključak je da vučedolski nalazi nisu ni kulturno, ni religijski, ni vremenski usamljena i izdvojena pojava, nego da se posve uklapaju u duhovni svijet prapovijesne i pret-povijesne Europe, odnosno staroga sredozemnog svijeta. Pokušavajući objasniti jedan neobičan, bogato ukrašen ulomak nekoga cilindričnog predmeta, ista ga autorica u *Opusc.archaeol.* 15, u radu “Jedna posuda vučedolske kulture s posebnim obzirom na cjevaste vaze” (Milićević 1990), pokušava prisposoditi poznatim primjercima cjevastih posuda iz pra-

the altars from Vinkovci and Vučedol she found in the Early Bronze Age layer of Beycesultan, in layer XVIII of Mersin, but also in even older layers of Çatal Hüyük (layer II). She concluded that the bearers of the Vučedol culture revered deities from the prehistoric agricultural complex, which acquired the personage of chthonic deities and rulers of the dead in the classical world. This is also indicated by the Vučedol repertoire of symbols, such as doves, clepsydras, consecration horns, bucrania and even footwear models – all of these were symbols of none other than the chthonic deities of later times. By following such lines of certain specific ideas from classical times into the enshrouded past, the possibility is opened for recognising certain ideas held by prehistoric populations. This direction is taken in that same author’s next article in *Opusc.archaeol.* 14, “New discoveries of consecration horns at Vučedol” (Milićević 1989), in which she finds the explanation for two saddle-shaped altars, i.e. consecration horns, once more in the later prehistoric tradition of the Mediterranean world, above all that of Crete. But the search leads to the even more distant past, where the author once more cites Çatal Hüyük as the most interesting parallel. Her conclusion is that the Vučedol discoveries are neither culturally, nor religiously, nor chronologically isolated and separate phenomena, rather they entirely jibe with the spiritual world of ancient and prehistoric Europe, i.e. the ancient Mediterranean

povijesti, minojske Krete, civilizacija Bliskog istoka te klasične Grčke. Polazeći od tipološke sličnosti predmeta pretpostavlja istovrsnu funkciju – posude za lijevanje žrtve ljevanice podzemnim božanstvima. To se čini opravdanim s obzirom na niz jasno prepoznatljivih simbola (konsekrativni rogovi, golubica, dvostruka sjekira) i odlika kao što su žrtveno pokapanje, tipovi žrtvenika itd., što sve upućuje na sličnosti vučedolske kulture s civilizacijama staroga svijeta.

Istraživanja na Streimovu vinogradu dala su i veliku količinu životinjskih kostiju, čije se obrade prihvatio Mario Jurišić, pa je u *Opusc. archaeol.* 14, u članku "Ukopi životinja na Vučedolu" (Jurišić 1989), izvijestio o prisutnosti pasa, goveda, svinja, ovaca/koza te dabrova u naselju. Autor naglašava da kod ukopa životinja postoje dva moguća rješenja: ritualno žrtvovanje i samostalno pokapanje životinje te pokapanje životinje zajedno s čovjekom. Potonje može svjedočiti o osobnu bogatstvu i važnosti pojedinca, odnosno o izraženoj društvenoj diferencijaciji. Naravno, moguće je i odbacivanje uginulih životinja u otpadne jame. Međutim u navedenim slučajevima na Vučedolu vjerojatnije je riječ o ritualnim žrtvovanjima životinja. To sugerira izrazito zgrčen, namjerno izazvan, položaj nogu životinja. Istražujući druge i starije slučajeve ukopa životinja, autor zaključuje da je riječ o pojavi koja prati proces društvenoga raslojavanja, povećavanja važnosti govedarstva i lova, a koja vrhunac dostiže upravo na Vučedolu u vrijeme eneolitičkih kultura.

Istraživanja Vučedola stala su u ratnim vremenima, a kako velik dio materijala i dokumentacije prethodnih sedmogodišnjih istraživanja nije bio dostupan, to je važnija bila svaka objava barem nekih postignutih rezultata. Dvojni grob s položaja Streimova vinograda u kojemu su oba pokojnika u vrlo zgrčenu položaju bila pokrivena golemom keramičkom posudom za zalihe, okrenutom naopako, naveo je Marinu Hoti da se u *Opusc. archaeol.* 17, u radu "Vučedol – Streimov vinograd: magijski ritual i dvojni grob vučedolske kulture" ponovo pozabavi pitanjem pogrebnih rituala u vučedolskoj kulturi (Hoti 1993). Naime sva prethodna istraživanja jasno su pokazala da je pogrebni ritual vučedolaca bio toliko raznovrstan i složen da je vrlo teško utvrditi njegove detaljne obrasce. S obzirom na to da nalaz sam po sebi nije mogao pružiti zadovoljavajuće tumačenje, autorica je krenula prokušanom stazom tražeći paralele u širem europskom području. Dakako, najbliži je slučaj dvojnoga groba bračnoga para sa susjednoga Gradca, potom iz ne tako daleke Gomolave (kostolački grob), u nekim grobovima badenske kulture u Austriji, a i u nešto starijim kulturama kasnog i ranog neolitika nalazi se sličnih

world. In attempting to explain an unusual, richly decorated fragment of a cylindrical object, the same author, writing in *Opusc. archaeol.* 15, in the article "A vessel from the Vučedol culture with special reference to tubular vases" (Milićević 1990), attempts to evoke the well-known examples of tubular vessels from prehistory, Minoan Crete, the civilisation of the Middle East and Classical Greece. Based on the typological similarity of the objects she assumes an identical function: vessels to pour libations to underground deities. This seems justified given the clearly recognisable symbols (consecration horns, dove, double-edged axe) and features such as sacrificial interment, altar types, etc., which all indicate similarities between the Vučedol culture and the civilisations of the ancient world.

Research at Streim's vineyard has additionally generated a sizeable quantity of animal bones, and their analysis was taken up by Mario Jurišić, so in *Opusc. archaeol.* 14, in the article "Burial of animals at Vučedol" (Jurišić 1989), he reported on the presence of dogs, cattle, pigs, sheep/goats and beavers in the village. The author notes that there are two possibilities concerning the burial of animals: ritual sacrifice and independent burial of animals or burial of animals together with people. The latter could have possibly testified to the wealth and importance of an individual, or marked social stratification. To be sure, it is also possible that the carcasses of dead animals were simply thrown into refuse pits. However, in these cases at Vučedol, it was more likely a matter of ritual animal sacrifice. This is suggested by the explicitly contracted, intentionally placed, position of the animals' legs. Examining other, even older cases of animal burials, the author concluded that this was a phenomenon that accompanied the process of social stratification and the increase in importance of livestock husbandry and hunting, which reached its peak precisely at Vučedol during the era of the Eneolithic cultures.

Research at Vučedol halted during the wartime years, and since a considerable portion of the materials and documentation from the previous seven years of research were not available, any publication of some accomplishments became all the more important. The double-grave from the Streim's vineyard site, in which both of the deceased were in a very contracted position, covered with an enormous ceramic storage vessel turned upside down, prompted Marina Hoti to once more deal with the question of burial rituals in the Vučedol culture in *Opusc. archaeol.* 17, in the article "Vučedol – Streim vineyard: magic ritual and a twin grave of the Vučedol Culture" (Hoti 1993). All previous research clearly indicated that the burial rituals of the

slučajeva pokrivanja dijela tijela pokojnika naopako okrenutom posudom. Analiza sličnih situacija istovrsna rituala dovodi uvijek do istoga zaključka – da okrenuta posuda treba spriječiti zle duhove, odnosno zlo da iziđe van, naopako okrenuta posuda za-država ga u zemlji. Takav ritual autorica vezuje uz autohtono, staroeuropsko stanovništvo i njegova vjerovanja koja su se uspjela održati i u jednoj tako složenoj kulturi kao što je vučedolska.

U *Opusc.archaeol.* 19 Stašo Forenbaher piše o graditeljstvu i veličini vučedolske faze naselja (1995). Analizirajući objekte, podnice kuća i jame triju građevinskih slojeva na vinogradu Streim na Vučedolu pokušao je izračunati veličinu naselja i broj stanovnika kasnoeneolitičkoga Vučedola. Polazeći od pretpostavke da svaka građevna jedinica odgovara jednomu domaćinstvu, tj. užoj obitelji od 4–5 članova, i da je barem neko vrijeme čitav plato Streimova vinograda i kukuružišta bio naseljen, pretpostavlja da se naselje moglo sastojati od 285 domaćinstava, odnosno od 1100–1500 stanovnika. To Vučedol svakako izdvaja kao daleko najveće naselje svoga vremena. Naselje ima izdvojen središnji prostor Gradac, na kojemu se nalaze znatno veći objekti od onih na vinogradu i kukuružištu. Jasni tragovi metalurške djelatnosti na Gradcu, pokapanje istaknutih pojedinaца na njemu (ali i unutar drugih dijelova naselja) – sve to autora navodi na zaključak da je Vučedol bio kasnobakrenodobno sjedište elite s rezidencijom na Gradcu, elite koja je kontrolirala proizvodnju i raspodjelu skupocjenih dobara i čija se moć širila na okolna manja naselja. Autor je međutim svjestan da bi za provjeru iznesene teze istraživanja na Vučedolu bilo potrebno nastaviti, ali i sustavnim terenskim pregledom šireg okolnog područja utvrditi postojanje naselja nižega hijerarhijskog ranga, ne bi li se dobila regionalna slika naseljenosti. Nadajmo se da će takvu sagledavanju pomoći projekti pokrenuti u trećem tisućljeću naše ere (nastavak sustavnih istraživanja Vučedola u sklopu velikog projekta Ilok–Vukovar–Vučedol).

U *Opusc.archaeol.* 19 izišli su i članci Vesne Malez o nalazima ptičjih ostataka na lokalitetu Vučedol (1995) te Maje Paunović i Ivica Lajtnera o važnosti faune mekušaca i riba za ekologiju i gospodarstvo eneolitičkoga naselja Vučedol (1995). Oba članka upućuju na važnost interdisciplinarnoga pristupa pri arheološkim istraživanjima. Analizirani ostaci ptica, riba i mekušaca iz jama svih naseobinskih horizonata na Vučedolu, osim što mogu dati konkretan uvid u prehranu prapovijesnoga stanovništva, oslikavaju i tadašnji ekološki okvir naselja. Tako je primjerice uočena prisutnost nekih vrsta ptica kojih danas u dotičnom okruženju nema. Ljušturre školjaka jasno pak potvrđuju i njihovo iskorištava-

Vučedol natives were so diverse and complex that it was very difficult to ascertain any of their detailed forms. Since the discovery itself could not, in and of itself, provide a satisfactory interpretation, the author embarked upon the tried and tested path of searching for parallels in the wider European context. Certainly the closest was the double grave of a married couple from neighbouring Gradac, and then from the not-too-distant Gomolava (Kostolac grave), in some Baden culture graves in Austria, and in some older cultures of the Late and Early Neolithic there are similar cases of covering parts of the bodies of the deceased with overturned vessels. An analysis of similar situations of the same ritual always leads to the same conclusion: that the overturned vessel is meant to prevent evil spirits, or simply evil, from arising; the vessels holds it in the ground. The author associates this ritual with the indigenous, old European population and its beliefs that managed to persist in a culture as complex as that of Vučedol.

In *Opusc.archaeol.* 19, Stašo Forenbaher wrote about construction and the size of the Vučedol phase of the settlement (1995). Analysing various objects, the floor of a house and the pits of three construction layers in Streim's vineyard at Vučedol, he attempted to compute the size of the settlement and the number of inhabitants of Late Eneolithic Vučedol. Based on the assumption that each construction unit corresponds to the single household, i.e. a core family of 4 to 5 members, and that for at least some time the entire plateau containing Streim's vineyard and corn field was inhabited, he hypothesised that the settlement could have accommodated 285 households, or 1,100 to 1,500 inhabitants. This certainly sets Vučedol apart as by far the largest settlement of its time. The settlement has separated central area of Gradac, at which there are considerably larger structures than those at the vineyard and corn field. The clear vestiges of metallurgical activity at Gradac, the burial of distinguished individuals there (and within other parts of the settlement) – all of this led the author to conclude that Vučedol was a Late Copper Age hub of the elite with residence at Gradac, an elite that controlled the production and distribution of costly gifts and whose authority extended over the surrounding smaller settlements. The author was, however, aware that verification of this theory required a continuation of research at Vučedol, as well as a systematic on-site inspection of the surrounding wider area to ascertain the existence of a settlement with a lower hierarchical rank, in order to obtain a regional picture of settlement patterns. Let us hope that such observations will be aided by projects launched in this new millennium

nje za dobivanje praha koji se rabio u ukrašavanju keramičkoga posuđa.

Toliko o temi Vučedola na stranicama časopisa *Opusula archaeologica*, vratimo se drugim temama. S. Forenbaher nastavio je istraživanja Velebita i njegovih prijevoja kao najkraćih putova između primorskoga i panonskoga prostora Hrvatske. Godine 1986. poduzeo je manje pokusno iskopavanje na lokalitetu Vlaška peć iznad Senja te rezultate objavio u *Opusc. archaeol.* 11–12 (Forenbaher 1987). Lokalitet je dvadesetak godina ranije istraživao još jedan djelatnik Arheološkoga zavoda – Vladimir Mirosavljević. Kako su Mirosavljevićeva istraživanja potaknula nekoliko zanimljivih pitanja vezanih uz rano-brončanodobni materijal koji je pokazivao izrazito panonska obilježja, Forenbaherova je namjera bila ustanoviti precizniju stratigrafiju lokaliteta. Pokazalo se da je moguće izdvojiti dvije stratigrafske i kronološke cjeline: mlađu, koja pripada kraju ranoga i početku srednjega brončanog doba, i stariju, ranoga i srednjeg eneolitika. Starija je bila osobito važna jer je razdoblje eneolitika bilo (a moramo reći da to vrijedi i danas, dvadeset godina poslije) vrlo slabo poznato na cijelome području Hrvatskoga primorja. Dakako, s obzirom na mali opseg istraživanja nije bilo moguće donijeti neke dalekosežnije zaključke, ali je nadasve važna konstatacija da tipološka obilježja materijala, kako brončanodobnog tako i onog eneolitičkog, pokazuju miješanje kulturnih elemenata jadranske i podunavske regije. Pitanjima povezanosti kontinentalnog i primorskog dijela Hrvatske tijekom neolitika i eneolitika posvetit će se kasnije u *Opusc. archaeol.* 25 Tihomila Težak-Gregl člankom “Veze između kontinentalne i primorske Hrvatske tijekom neo/eneolitika” (2001), navodeći niz primjera importa keramičkih ili kamenih predmeta te određenih vrsta sirovina koji bi mogli ukazati na putove i oblike komunikacija između prapovijesnih populacija kontinentalnih i jadranskih područja.

Preokupaciju prapovijesnom metalurgijom Aleksandar je Durman nastavio u *Opusc. archaeol.* 13 člankom “Industrija cinabarita u Vinči” (1988). Krenuo je od davnih objava Vinče iz pera M. Vasića, zadržavši se na njegovoj prvoj knjizi i neobičnoj činjenici da je Vasić prikaz svojih dugogodišnjih istraživanja Vinče započeo naslovom *Industrija cinabarita i kosmetika u Vinči* (Vasić 1932). Spoznaja da su u svim slojevima pronalazeni komadi cinabarita, doneseni iz rudnika Šuplja stena na Avali, udaljena 20-ak kilometara od Vinče, navela je Vasića na ideju da je upravo blizina tog rudnika odredila tako dugo trajanje Vinče. Od te je misli u svome radu krenuo i Durman. Pomno analizirajući detaljne Vasićeve opise neobičnih peći pronađenih unutar kuća, krenuo je korak dalje od Vasića hvatajući se za njegovu tek uz-

(continuation of systematic research into Vučedol as part of the major Ilok–Vukovar–Vučedol project).

Opusc. archaeol. 19 also contained articles by Vesna Malez on discoveries of bird remains at the Vučedol site (1995) and by Maja Paunović and Ivica Lajtner on the importance of molluscs and fish to the ecology and economy of the Eneolithic Vučedol settlement (1995). Both articles indicate the importance of an interdisciplinary approach to archaeological investigations. The analysed remains of birds, fish and molluscs from the middens of the settlement horizons at Vučedol, besides providing a concrete view into the diet of the prehistoric population, also reflect the ecological milieu of the settlement at that time. Thus, for example, the existence of certain bird species were discovered that no longer inhabit that area. The mollusc shells clearly confirm their use to make powder to decorate ceramic vessels.

Now we turn to themes other than Vučedol covered in the pages of *Opusula archaeologica*. S. Forenbaher continued his research at Velebit and its passes as the shortest routes between Croatia’s coastal belt and its Pannonian inland. In 1986, he conducted a minor test excavation at the Vlaška peć site above Senj, and published the results in *Opusc. archaeol.* 11–12 (Forenbaher 1987). This site was examined roughly twenty years earlier by another staff member of the Department of Archaeology, Vladimir Mirosavljević. Since Mirosavljević’s research prompted several interesting questions pertaining to Early Bronze Age materials which have markedly Pannonian characteristics, Forenbaher’s intention was to establish a more precise stratigraphy for the site. It became apparent that two stratigraphic and chronological phases could be distinguished: a younger, or more recent one which corresponds to the end of the Early and beginning of the Middle Bronze Age, and an older one, dating to the Early and Middle Eneolithic. This older phase was particularly important because the Eneolithic was (and this is true today, twenty years later) very poorly known throughout the territory of Croatia’s littoral (Hrvatsko primorje). Thus, given the modest extent of research, it was impossible to draw any far-reaching conclusions, but it is certainly important that the typological features of the materials, both of the Bronze Age and the Eneolithic, indicate an intermingling of cultural elements of the Adriatic and Danubian regions. Questions of the links between the continental and coastal parts of Croatia during the Neolithic and Eneolithic would later be taken up in *Opusc. archaeol.* 25 by Tihomila Težak-Gregl in an article called “Contacts between continental and coastal Croatia during the Neo/Eneolithic” (2001), citing a series of examples of imports of ceramic or

gredno spomenutu činjenicu da se prilikom žarenja cinabarita oslobađaju živine pare, koje mogu djelovati pogubno. Durman naime dolazi do zaključka da vinčanci cinabarit nisu koristili samo za dobivanje crvene boje, nego da su uz taj proces dobro upoznali i živu i njezina svojstva. A jedno od njih je i to da živa otapa zlato. Posebna konstrukcija peći s nakošenim dnom i reljefnom pregradom ispred peći služila bi za izdvajanje žive iz cinabarita, koja bi se potom kondenzirala na kupoli peći i otjecala do spomenute pregrade. Kako je živa metal, Durman zaključuje da se u tom slučaju u Vinči može govoriti o najstarijim metalurškim pećima, a rudnik na Šupljoj steni bio bi najstariji rudnik metala u jugoistočnoj Europi. Ostaje međutim pitanje, kojega je svjestan i autor, za koga su vinčanci živu proizvodili, kad znamo da sami nisu ostavili zlatnih predmeta. Nakon bakra i cinabarita Durmana je zainteresirao i kositar u jugoistočnoj Europi (*Opusc.archaeol.* 21, 1997). Potaknut teom C. Renfrewa o samostalnome razvitku metalurgije u jugoistočnoj Europi Durman se zapitao kako to da se praksa arsenske bronce, poznata već u badenskoj kulturi, s početkom ranoga brončanog doba izgubila. Naime u prostoru rasprostiranja badenske i potom vučedolske kulture bila su poznata brojna ležišta bakra, ali ne i kositra. Odakle onda sirovina u ranobrončanodobnim kulturama jugoistočne Europe, tj. kakva je podrijetla kositar u bronci jugoistočne Europe? Konzultirajući geologe i postojeću geološku literaturu Durman kao mogući izvor kositra predlaže planinu Bukulju u zapadnoj Srbiji. To što na tom području nema i arheoloških tragova prapovijesne aktivnosti ništa ne znači jer se geolozi slažu da je gotovo nemoguće odrediti tragove davne eksploatacije u aluvijalnim naslagama još uvijek aktivnih potoka i rječica. No činjenica da se bogata ležišta bakra, kojih je prapovijesna eksploatacija nedvojbeno potvrđena arheološkim nalazima, nalaze u blizini (planina Rudnik, Cer itd.) pružala je doista veliku mogućnost za razvitak prave i pune tehnologije bronce na samome kraju vučedolske kulture.

Godine 1992. Arheološki je zavod ponovo pokrenuo ediciju *Dissertationes et monographiae*, s ciljem objavljivanja doktorskih disertacija obranjenih na Odsjeku za arheologiju te monografija pojedinih kultura ili nalazišta. Trebao je to biti nastavak edicije započete 1968. g. *Sopotsko-lendelskom kulturom* S. Dimitrijevića. Nažalost, ta je činjenica nekako promakla, pa je knjiga K. Minichreiter *Starčevačka kultura u sjevernoj Hrvatskoj* izišla s rednim brojem 1 umjesto 2 (Minichreiter 1992). Nakon spomenutih Dimitrijevićevih radova o starčevačkoj kulturi iz 70-ih godina 20. stoljeća K. Minichreiter iznijela je rezultate pretežito vlastitih istraživanja iz 80-ih,

stone items and certain types of materials which could indicate routes and forms of communication between the prehistoric populations of continental and Adriatic zones.

Aleksandar Durman continued his preoccupation with prehistoric metallurgy in *Opusc.archaeol.* 13 with an article on "The Cinnabar industry in Vinča" (1988). He set off from the publication of Vinča long before by M. Vasić, limiting his considerations to the latter's first book and the unusual fact that Vasić launched the overview of his many years of research at Vinča with the title *Industrija cinabarita i kosmetika u Vinči (Cinnabar and Cosmetics Industry at Vinča, Vasić 1932)*. The knowledge that all layers contained pieces of cinnabar brought from the Šuplja Stena mine at Avala, 20 km from Vinča, led Vasić to conjecture that it was precisely the proximity of this mine that conditioned the long duration of Vinča. Durman also used this idea as the core of his own work. Carefully analysing Vasić's detailed description of the unusual kilns found inside houses, he went a step farther than Vasić, focusing on his only incidentally noted fact that during heat treatment cinnabar releases mercury fumes that can be hazardous. Durman came to the conclusion that the inhabitants of Vinča did not only use cinnabar to obtain red dye, rather he posited that besides this process they were also aware of mercury and its properties. And one of these is that mercury dissolves gold. The unique structure of the kilns with slanted bottoms and relief screens in front served to separate the mercury from the cinnabar, which then condensed in the dome of the kiln and dripped to the screen. Since mercury is a metal, Durman concluded that in this case one can speak of the oldest metallurgical kilns in Vinča, while the mine at Šuplja Stena was the oldest metal ore mine in South-eastern Europe. However, for whom the Vinča inhabitants produced the mercury remains an open question, since they did not leave behind any gold items of their own—and the author was aware of this. After copper and cinnabar, Durman also turned his attention to tin in South-eastern Europe (*Opusc.archaeol.* 21, 1997). Prompted by C. Renfrew's hypothesis on the independent development of metallurgy in South-eastern Europe, Durman asked himself how the practice of arsenic bronze, already known in Baden culture, was lost during the Early Bronze Age. For within the territorial extent of the Baden and then Vučedol cultures, numerous copper deposits are known, but none of tin. So then where did the raw materials in the Early Bronze Age cultures of South-eastern Europe come from, i.e. what is the origin of the tin contained in the bronze of South-eastern Europe?

koja su uvećala broj starčevačkih lokaliteta u Hrvatskoj, ali je u definiranju starčevačke kulture uglavnom ostala na tragovima Dimitrijevića, prihvaćajući i njegovu periodizaciju s tek nekim izmjenama. Primjerice uvela je linear C stupanj kao regionalnu inačicu spiraloida A, karakterističnu za zapadnija područja rasprostiranja starčevačke kulture. Glavni joj je za to oslonac bio lokalitet Pepelana, gdje se među starčevačkom keramikom pojavljuje slikana keramika, ali s dominantnim pravocrtnim motivima, dok su spiralni motivi tek sporadično prisutni. Također je iznijela stav da nema argumenata za izdvajanje kasnoga, tj. finalnoga stupnja tipa Ždralovi prema Dimitrijeviću, jer svi novootkriveni lokaliteti na kojima prevladava gruba keramika srodna tipu Ždralovi ipak imaju i slikanu keramiku. Svoje bavljenje starčevačkom kulturom K. Minichreiter nastavila je i na stranicama *Opusc.archaeol.* 16 člankom "Peći u starčevačkom naselju kod Zadubravljja" (Minichreiter 1992a). Segment starčevačkoga naselja koji je istražila u Zadubravljju prvi je lokalitet nakon tela u Vinkovcima koji je omogućio uvid u unutar-nju strukturu jednoga starčevačkog naselja. Autorica je utvrdila da se unutar istražena prostora jasno mogu lučiti pojedini nasebinski sektori sa specifičnom opremom, primjerice lončarska radionica, radionica kamenog oruđa, predionica i tkaonica itd. U Zadubravljju je otkriveno ukupno sedam peći, od kojih je pet po autoričinoj pretpostavci služilo za pečenje lončarije, a dvije su bile krušne. No to su tek pretpostavke; više je argumenata za lončarske peći. Posebice se ističe izvrsno očuvana dvostruka peć, odnosno dvije spojene peći s visokim cilindrom iz zemunice 9.

Dissertationes et monographiae nastavljaju se 1993. objavom ponešto prerađene disertacije T. Težak-Gregl *Kultura linearnotrakaste keramike u središnjoj Hrvatskoj*. U njoj je svoje mjesto našao i vrlo zanimljiv dvojni lokalitet korenovske i starčevačke kulture Kaniška Iva. S obzirom na to da je i prije (Dimitrijević 1978), a i pri izradi spomenute disertacije Kaniška Iva obrađivana uglavnom iz aspekta korenovske kulture, članak T. Težak-Gregl "Naselje korenovske kulture u Kaniškoj Ivi" u *Opusc.archaeol.* 15 (1991) trebao je ovaj lokalitet predstaviti potpunije, donoseći dotad neobjavlvenu terensku dokumentaciju i građu.

Godina 1993. protjecala je u znaku obilježavanja 100. obljetnice osnutka studija arheologije na Sveučilištu u Zagrebu, odnosno osnutka i djelovanja Arheološkoga zavoda. Tomu je većim dijelom posvećen zvezak *Opusc.archaeol.* 17 (1993). No osim prigodnih radova vezanih uz respektabilnu obljetnicu našlo se mjesta i za prvu objavu materijala s prapovijesnoga nalazišta Ozalj-Stari grad. Tim je radom T. Težak-

Consulting the geologists and the existing geology literature, Durman proposed Bukulja mountain in western Serbia as a possible source. The fact that there are no archaeological traces of historical activity in this area means nothing, because geologists agree that it is almost impossible to specify traces of long-past exploitation in the alluvial sediments of still active streams and small rivers. But the fact that rich copper deposits, whose exploitation has been unambiguously determined by archaeological discoveries, are located nearby (Rudnik mountain, Cer, etc.), constitutes a high probability that genuine and full bronze technology could develop at the very end of the Vučedol culture.

In 1992, the Department of Archaeology relaunched its series *Dissertationes et monographiae*, with the objective of publishing doctoral dissertations defended at the Department and monographs on individual cultures and discovery sites. It was supposed to be a continuation of the series that began in 1968 with S. Dimitrijević's *Sopotskolendelska kultura* (*The Sopot-Lengyel Culture*). Unfortunately, this fact was somehow overlooked, so the book by K. Minichreiter, *Starčevačka kultura u sjevernoj Hrvatskoj* (*The Starčevo Culture in Northern Croatia*) was published under number 1 instead of 2 (Minichreiter 1992). After the aforementioned works by Dimitrijević on the Starčevo culture from the 1970s, Minichreiter published the results of what was mostly her own research conducted in the 1980s, which increased the number of Starčevo sites in Croatia, even though she generally remained within the boundaries delineated by Dimitrijević in her definition of the Starčevo culture, she even accepted his periodisation with only a few alterations. For example, she introduced the Linear C phase as a regional variant of Spiraloid A, characteristic of the more westerly territorial extent of the Starčevo culture. Her mainstay for that was the Pepelana site, where painted ceramic appeared among the Starčevo pottery, but with dominant linear motifs, while the spiral motifs only appeared sporadically. She also stated that there were no grounds to separate the late, i.e. final, phase of the Ždralovi type in line with Dimitrijević, because all newly-discovered sites at which coarse pottery similar to the Ždralovi type also had painted pottery as well. K. Minichreiter continued to deal with the Starčevo culture in *Opusc.archaeol.* 16 with the article "Ovens in the Starčevo settlement at Zadubravljje" (Minichreiter 1992a). The segment of the Starčevo settlement which she examined in Zadubravljje is the first site, after the tell in Vinkovci, that enabled a view into the internal structure of a Starčevo settlement. The author established that within the examined area

-Gregl utvrdila prisutnost jedne dotad nepoznate kasne regionalne varijante lendelske kulture na području sjeverozapadne Hrvatske, koja ima analogije u nalazima s područja Slovenije, istočne Austrije, zapadne Transdanubije, a koja je u svim navedenim područjima neposredni supstrat lasinjskoj kulturi (Težak-Gregl 1993a). Bogati, raznovrsni i kvalitetni keramički nalazi s Ozlja pokazali su da nije bila bez temelja Dimitrijevićeva ideja o alpsko-lendelskoj kulturi kao "četvrtoj protolasinjskoj manifestaciji", iznesena u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja* na temelju nalaza iz Ajdovske jame (Dimitrijević 1979a: 347-349), ali su potvrdili i neke davne teze Josipa Korošeca. Spoznaje o lokalitetu Ozalj-Stari grad dopunila je T. Težak-Gregl i člankom "Prilog poznavanju neolitičkih naselja i naseobinskih objekata u središnjoj Hrvatskoj" u *Opusc.archaeol.* 19 (1995). Obilježja i značenje lokaliteta predstavljeni su i na međunarodnim skupovima u Forliu i Veszpremu.

Stašo Forenbaher i Timothy Kaiser u *Opusc.archaeol.* 21 člankom "Palagruža, jadranski moreplovci i njihova kamena industrija na prijelazu bakrenog u brončano doba" (Forenbaher & Kaiser 1997) započinju višegodišnje zanimanje za taj osebujni, od kopna vrlo udaljen jadranski otok koji, upravo zbog smještaja gotovo na sredini Jadrana kao i zbog činjenice da se na njemu nalaze tragovi ljudskoga boravka od najstarijega neolitika, omogućuje uvid u djelovanje prapovijesnih pomoraca i putnika, najvažnijih čimbenika dodira među prapovijesnim zajednicama i kulturama. Naime Palagruža zajedno sa skupinom otoka čini središnju kariku u mostu koji se pruža između talijanske i hrvatske obale Jadrana. Jedino je tim putom moguća plovidba od otoka do otoka – a da ih se nikad ne gubi iz vida – s jedne na drugu jadransku obalu. Putovanje, odnosno plovidba, bio je prvi razlog za dolazak na Palagružu, ali ne i jedini. Tu su još iznimno bogatstvo ribom te ležišta rožnjaka, glavne sirovine za izradu nekih kamenodobnih alatki. Isti će se autori Palagruži vratiti i u *Opusc.archaeol.* 29 (Forenbaher & Kaiser 2005) analizirajući njezinu ulogu u širenju poljodjelstva duž jadranske obale. U članku donose rezultate arheoloških istraživanja koji pokazuju da najraniji tragovi ljudske prisutnosti na Palagruži datiraju iz vremena starijega neolitika. Arheološki materijal iz tog razdoblja vrlo je skroman, ali indikativan. Takvo je stanje stvari možda rezultat određenih promjena u morfologiji otoka tijekom posljednjih 8000 godina, pa nije neuvjerljiva pretpostavka da je dio arheoloških nalaza uništen ili nestao u moru zajedno s pojedinim dijelovima otoka. No bez obzira na sve Palagruža se iskazuje kao važna postaja na plovnome putu između dviju jadranskih obala i svjedoči o postojanju pomorskih znanja i tehnologija prvih

habitation sectors with specific furnishings can be clearly ascertained, such as, for example, a pottery workshop, a stone implement workshop, a spinning and weaving workshop, etc. In Zadubravlje, a total of seven kilns were discovered, of which five were used to produce pottery according to the author, while two were used to bake bread. But these are only assumptions, more arguments go in favour of pottery kilns. The wonderfully preserved double oven stands out in particular: this is actually two connected ovens with high cylinder from pit 9.

Dissertationes et monographiae continued in 1993 with the publication of T. Težak-Gregl's supplemented dissertation *Kultura linearnotrakaste keramike u središnjoj Hrvatskoj (Linear Pottery culture in Central Croatia)*. The very interesting dual Korenovo-Starčevo culture site Kaniška Iva also found a place in it. Since even earlier (Dimitrijević 1978), and even in the preparation of her dissertation, Kaniška Iva was generally treated from the point of view of the Korenovo culture, T. Težak-Gregl's article "The Korenovo culture settlement in Kaniška Iva" in *Opusc.archaeol.* 15 (1991) was meant to present this site more fully, providing until-then unpublished field documentation and materials.

The year 1993 was marked by celebration of the one-hundredth anniversary of the establishment of archaeology as an academic major at the University of Zagreb, and also of the establishment and operation of the Department of Archaeology. Most of *Opusc.archaeol.* 17 (1993) is dedicated to this anniversary. However, in addition to commemorative texts tied to this respectable anniversary, this volume also featured the first publication of materials from the prehistoric site of Ozalj-Stari grad. This work by T. Težak-Gregl ascertained the presence of an until then unknown late regional variant of the Lengyel culture in the territory of North-western Croatia, which was analogous to sites in Slovenia, Eastern Austria, and Western Transdanubia, and which in all of the aforementioned sites is a direct substratum of the Lasinja culture (Težak-Gregl 1993a). The rich, diverse and high-quality pottery discovered at Ozalj demonstrated that Dimitrijević's idea of an Alpine-Lengyel culture as the "fourth proto-Lasinja manifestation" made in *Praistorija jugoslavenskih zemalja* and based on discoveries from the Ajdovska jama (Dimitrijević 1979a: 347-349) was not without grounds, and it also confirmed some of the hypotheses made by Josip Korošec long before. Knowledge on the Ozalj-Stari grad site was supplemented by T. Težak-Gregl in the article "A contribution to the research on the Neolithic settlements and settlement dwellings in Central Croatia" in *Opusc.archaeol.* 19 (1995). The characteristics and significance of the

neolitičkih populacija na Jadranu. Kao takva Palagruža postaje važan čimbenik u razmatranju i razumijevanju problema širenja poljoprivrede, odnosno glavnih tekovina neolitizacije diljem čitava jadranskoga prostora i njegova zaleđa.

Dvobroj *Opusc.archaeol.* 23–24 (1999–2000) zapravo je spomenica posvećena Marinu Zaninoviću o njegovu 70. rođendanu. U takvim se prigodama obično biraju, manje i kraće, ali osebujnije teme, najčešće iz područja kojim se bavi slavjenik. U ovoj prigodi to nije bio slučaj jer je u pitanju bio sveučilišni profesor koji je odgojio i obrazovao generacije stručnjaka bez obzira na to kakva bila njihova kasnija opredjeljenja. Tako se u tom svesku, posvećenom antičaru, našlo i nekoliko zanimljivih radova s prapovijesnom tematikom. A. Durman u članku je “Vučedolska terina i Orion” donio osebujno iščitavanje simbola na vučedolskome keramičkom posudu i ponudio tumačenje prema kojemu te posude imaju zapravo ritualno značenje, pri čemu urezani ukrasi oslikavaju obzor i astralne situacije iznad njega (Durman 1999–2000). Tu je, dakle, po prvi put predstavljena teza o *vučedolskome kalendaru*, koju je Durman kasnije dosljedno dokazivao svojim izložbama i pratećim katalozima i predavanjima (Durman 2004; 2006).

U prapovijesnoj arheologiji velik broj radova čine analize sačuvanih artefakata, najčešće kamenih, keramičkih ili kovinskih. Neki autori pritom primjenjuju tipološku analizu. Ona posebice prevladava u starijoj literaturi, dok se u novijoj, poglavito kad je riječ o litičkim nalazima, prednost daje tehnološkom pristupu. Moraju li ta dva metodološka pristupa biti suprotstavljena, tj. moraju li se autori opredijeliti za jedan ili drugi ili su oba nužna, tj. usporedna? O tom metodološkom pitanju pišu Frédéric Blaser, Romana Videka Blaser i Ivor Karavanić u članku “Tipologija i tehnologija, dva suprotna ili usporedna metodološka pristupa?” (Blaser *et al.* 1999–2000). Predočivši mane i prednosti jednoga i drugoga zaključuju da je tipološka analiza zapravo statičan pristup, dok je onaj tehnološki dinamičan. Unatoč tome oni nisu suprotstavljani, nego ih pri analizi arheološkoga materijala valja podjednako rabiti. Članak je nedvojbeno važan doprinos razrješavanju dileme kakav pristup odabrati.

Klasičan primjer preglednoga članka čija je namjera prikazati trenutačno stanje istraživanja i poznavanja određene prapovijesne manifestacije jest članak Staše Forenbahera “Nakovanska kultura: stanje istraživanja” (1999–2000). U radu je riječ o nakovanskoj kulturi koju je četvrt stoljeća ranije slijedeći prvobitnu zamisao Nikše Petrića definirao S. Dimitrijević. Autor govori o nakovanskoj kulturi premda je svjestan da je riječ samo o karakterističnoj,

site were also presented at international seminars held in Forlì and Veszprem.

In *Opusc.archaeol.* 21, Stašo Forenbaher and Timothy Kaiser in the article “Palagruža, the Adriatic mariners and their lithic industry during the Copper Age / Bronze Age transition” (Forenbaher & Kaiser 1997) began their many years of interest in this unique and quite distant (from the mainland) Adriatic island which, precisely due to its location almost in the middle of the Adriatic and the fact that there are traces of human residence there dating back to the earliest Neolithic, provides a view into the activities of prehistoric seafarers and travellers, the most important factor in contacts among prehistoric communities and culture. Palagruža, together with a group of islands, is the central link in a chain that extends between the Italian and Croatian coasts of the Adriatic. This the only route possible for navigation from island to island—without ever losing sight of them—from one side of the Adriatic to the other. Travel, or rather sailing, was the primary reason for the arrival at Palagruža, but not the only one. There is also a wealth of fish here and deposits of chert, the principal raw material for crafting certain stone-age tools. The same authors would return to the topic of Palagruža in *Opusc.archaeol.* 29 (Forenbaher & Kaiser 2005), analysing its role in the spread of agriculture all along the Adriatic coast. The article presents the results of archaeological research which indicates that the earliest traces of human presence on Palagruža date to the earliest Neolithic. The archaeological materials from the period are very meagre, albeit indicative. This situation may be the result of certain changes in the island’s morphology during the last 8000 years, so assumptions that a part of the archaeological artefacts were destroyed or disappeared in the sea with some parts of the island are not entirely unconvincing. But regardless of everything, Palagruža is a major station on the navigational route between the two opposite Adriatic coasts and it testifies to the existence of seafaring knowledge and technology among the first Neolithic populations of the Adriatic. As such, Palagruža has become an important factor in consideration and understanding of how agriculture spread, i.e. the main achievements of Neolithisation throughout the entire Adriatic zone and its hinterland.

The double issue *Opusc.archaeol.* 23–24 (1999–2000) was actually a tribute edition dedicated to Marin Zaninović to mark his seventieth birthday. On such occasions, normally smaller and briefer, but special topics are chosen, usually dealing with the field of interest of the celebrant. However, this was not the case here, because Zaninović was a uni-

odnosno dijagnostičkoj keramici ranijega razdoblja istočnojadranskog eneolitika. Isto tako zaključuje da trenutno nije moguće govoriti o nekim drugim aspektima tog razdoblja jer su arheološki podaci još uvijek nedostatni. Članci toga tipa veoma su potrebni kao ishodište, a često i poticaj za daljnja istraživanja i promišljanja, makar i s drugačijim pretpostavkama i zaključcima.

Tihomila Težak-Gregl i Zrinka Šimić-Kanaet člankom "Prilog poznavanju tehnologije pečenja keramike u središnjoj Hrvatskoj" (1999–2000) htjele su pokazati važnost eksperimenta u propitivanju pojedinih uvriježenih pretpostavki koje se često godinama iz rada u rad prenose bez stvarne provjere. Tako se u ovome slučaju jedna simpatična ideja o svojevrsnome načinu ukrašavanja keramičkoga posuđa pokazala neodrživom.

Sudjelovanje članova Katedre za prapovijesnu arheologiju u međunarodnome znanstveno-istraživačkom projektu UNESCO/IGCP 442 *The raw materials of Neolithic/Aeneolithic Artefacts* našlo je odraza i u člancima objavljenima u *Opusc.archaeol.* Riječ je o problematici glačanih kamenih izrađevina u prapovijesnim kulturama, koja je dugo bila zapostavljena. Projekt je poticao interdisciplinarni pristup, uključujući i geologe mineraloško-petrografskog usmjerenja, kako bi se uz njihovu pomoć definirale vrste sirovinškoga materijala korištene za izradu oruđa i oružja, njegova moguća ležišta, eksploatacija, putovi kolanja i razmjene među pojedinim prapovijesnim zajednicama. Sve to može obogatiti spoznaje o načinu života i međusobnim gospodarsko-društvenim odnosima. Kao svojevrsan uvod i pregled dotadašnjega stanja izučavanja te problematike u prapovijesti Hrvatske objavljen je u *Opusc.archaeol.* 25 članak T. Težak-Gregl "Glačane kamene rukotvorine neolitičkog i eneolitičkog razdoblja u Hrvatskoj" (2001). Nastavak je uslijedio u svesku *Opusc.archaeol.* 26 u kojemu se krug suradnika širi, pa tako M. Paunović piše o podrijetlu sirovinškoga materijala u neo-litiku Hrvatske (Paunović 2002), T. Težak-Gregl i Marcel Burić o glačanim kamenim izrađevinama neolitičke starčevačke kulture u sjevernoj Hrvatskoj (Težak-Gregl & Burić 2002), Jacqueline Balen, Dražen Kurtanjek i Dražen Balen analiziraju kamene alatke s nalazišta Samatovci iz fundusa Arheološkoga muzeja u Zagrebu (Balen *et al.* 2002), a Marina Šimek, Dražen Kurtanjek i Maja Paunović isto čine s eneolitičkim glačanim kamenim alatkama iz špilje Vindije (Šimek *et al.* 2002). U istome je broju Dinko Radić predstavio rezultate pokusnog iskopavanja u špilji Žukovici smještenoj na korčulanskoj strani Pelješškoga kanala, koja se pokazala važnim prapovijesnim staništem od vremena ranoga preko srednjega do u kasni neolitik

versity professor who taught and guided generations of experts regardless of their subsequent fields of expertise. So this volume, dedicated to this specialist of Antiquity, also contained several interesting works dealing with topics from prehistory. In the article "The Vučedol terrine and Orion," A. Durman made a unique reading of the symbols on a ceramic vessel from Vučedol and offered his interpretation of how the vessel actually has ritual significance, where the engraved decorations depict the horizon and astral situation above it (Durman 1999–2000). This was therefore the first presentation of the hypothesis of the *Vučedol calendar*, which Durman later consistently demonstrated in his exhibitions and accompanying catalogues as well as lectures (Durman 2004; 2006).

In prehistoric archaeology, a large number of works consist of analyses of preserved artefacts, mostly stone, ceramic or metal. Some authors employ the typological analysis, and it is particularly predominant in the older literature, while in the newer literature, particularly where lithics are concerned, preference is accorded to the technological approach. Do these two methodological approaches have to be opposed, i.e. must authors choose either one or the other, or are both necessary and, in fact, comparative? This methodological question is addressed by Frédéric Blaser, Romana Videka Blaser and Ivor Karavanić in the article "Typology and technology, two opposed or parallel methodological approaches?" (Blaser *et al.* 1999-2000). Pointing out both the advantages and drawbacks of both approaches, they conclude that typological analysis is actually a static approach, while technological analysis is dynamic. Despite this, they are not incongruous, rather both should be used equally in archaeological analysis. This article is undoubtedly a major contribution to the resolution of the dilemma of which approach to choose.

A classical example of a review article intended to show the current status of research and knowledge of certain prehistoric phenomena is by Stašo Forenbaher, "The Nakovana culture: state of research" (1999-2000). This work deals with the Nakovana culture, which was defined a quarter of a century earlier by S. Dimitrijević, on the trail of Nikša Petrić's initial idea. The author speaks of the Nakovana culture, although he is aware that this is only characteristic, or diagnostic, pottery of the earlier period of the Eastern Adriatic Eneolithic. He similarly concluded that it is currently not possible to speak of some other aspects of this period, because the archaeological data are still insufficient. Articles of this type are vital as points of departure, and often they serve as inspiration for further research

(hvarska kultura), kada se u njoj najintenzivnije živjelo (Radić 2002). Lokalitet ima posebno značenje zbog svoga smještaja na idealnome mjestu za prijelaz preko Pelješkoga kanala i tako igra važnu ulogu u prekojadranskoj komunikaciji.

Nakon dulje stanke Marina Milićević Bradač vratila se člankom "Vučedolska 'golubica' kao posuda" propitivanju specifičnih vučedolskih tema (2002). Ovaj je put u središtu autoričine pozornosti jedinstvena vučedolska posuda, tradicionalno opisivana kao *golubica*, ali u novije vrijeme sve češće smatrana *jarobicom* (detaljnu argumentaciju takvu tumačenju dao je A. Durman u svojoj doktorskoj disertaciji *Metal u prehistorijskom društvu jugoistočne Europe*, obranjenom 1991. g., te potom u katalogu izložbe *Vučedolski hromi bog* 2004. g.). Autorica polazi od činjenice da nas "slava koja joj s pravom pripada" često odvodi od pravog arheološkog pitanja: što je ta posuda zapravo i čemu je služila? Za početak ističe da bitni zaključci R. R. Schmidta, istraživača Vučedola i otkrivača posude, stoje i danas: to je obredna posuda u kojoj se moralo čuvati neko obredno piće. Nadasve temeljitom i minucioznom analizom svih okolnosti i elemenata, osobito ističući povezanost posude s ukopanim žrtvovanim jelenom, grobom bračnoga para i megaronom ljevača bakra (svi pripadaju istome horizontu na vučedolskome Gradcu) autorica otkriva vezu s glavnom odlikom šamanske tehnike, odnosno ekstatičkim putovanjem na onaj svijet i povratak s njega. Za takve su se rituale šamani koristili halucinogenim sredstvima služanima u posebnim posudama. Nije li *vučedolska golubica* mogla biti upravo takva posuda?

Svezak *Opusc.archaeol.* 27 (2003) posvećen je Nives Majnarić-Pandžić o njezinu jubileju i slično kao M. Zaninoviću posvećeni su joj članci vrlo široka izbora tema iz svih arheoloških područja. Stašo Forenbaher pridružuje se proučavanju sirovinskih vrsta u prapovijesti pa daje pregled rošnjaka i prapovijesti Samoborskog gorja (Forenbaher 2003). S radom B. Marijanovića "Crno vrilo – novi grob starijeg neolitika u Dalmaciji" *Opusc.archaeol.* ponovo čini iskorak prema jadranskome području Hrvatske, a ujedno iskazuje sklonost prema najnovijim rezultatima istraživanja (Marijanović 2003). T. Težak-Gregl donosi maleni ulomak starčevačkoga žrtvenika iz Cerničke Šagovine koji ju je naveo na to da ponovo promotri problematiku neolitičkih obrednih predmeta u sjevernoj Hrvatskoj (Težak-Gregl 2003).

Članak talijanske arheologinje Michele Spataro širi krug suradnika časopisa *Opuscula archaeologica* i izvan granica Hrvatske. "Tehnologija i proizvodnja keramike na lokalitetu korenovske kulture Malo Korenovo kraj Bjelovara" (Spataro 2003) izuzetno je važan doprinos tom uglavnom zanemarenu aspek-

and consideration, even if the latter are based on different suppositions and conclusions.

Tihomila Težak-Gregl and Zrinka Šimić-Kanaet, in the article "A contribution to knowledge of the technology of firing Neolithic pottery in Central Croatia" (1999-2000), intended to demonstrate the importance of experiments in examining certain established assumptions that are passed down from one work to another over the years without actual verification. In this case, an engaging idea on a sort of method for decorating ceramic vessels was proven untenable.

Participation of the members of the Prehistoric Archaeology Section in the international research project UNESCO/IGCP 442 "The raw materials of Neolithic/Aeneolithic Artefacts" was also reflected in articles published in *Opusc.archaeol.* Polished stone products in prehistoric cultures, a topic long neglected, were addressed on this occasion. The project encouraged an interdisciplinary approach, including geologists specialising in mineralogy and petrography, whose assistance was enlisted to define the types of raw materials used to make implements and weapons, their possible deposits, exploitation, and routes of circulation and exchange among individual prehistoric communities. All of this has the potential to enrich our knowledge of lifestyles and mutual economic and social relations. As a sort of introduction to and overview of previous research into this problem in Croatia's prehistory, an article was published in *Opusc.archaeol.* 25 by T. Težak-Gregl, "Polished stone implements of the Neolithic and Eneolithic periods in Croatia" (2001).

In *Opusc.archaeol.* 26 the circle of collaborators grew, so that M. Paunović wrote about the origin of raw materials during the Neolithic in Croatia (Paunović 2002), T. Težak-Gregl and Marcel Burić about polished stone implements of the Neolithic Starčevo culture in Northern Croatia (Težak-Gregl & Burić 2002), Jacqueline Balen, Dražen Kurtanjek and Dražen Balen analysed stone tools from Samatovci held in the collection of the Archaeology Museum in Zagreb (Balen *et al.* 2002), and Marina Šimek, Dražen Kurtanjek and Maja Paunović did the same with Eneolithic polished stone tools from Vindija cave (Šimek *et al.* 2002). In the same volume, Dinko Radić presented the results of a test excavation in Žukovica cave, located on the Korčula side of the Pelješac Channel, which proved to be an important prehistoric habitation site from the Early through the Middle to the Late Neolithic (Hvar culture), when life there was most intense (Radić 2002). The site is particularly significant due to its location at the ideal point to cross the Pelješac Channel, and it thus played an important role in trans-Adriatic communication.

tu keramičke proizvodnje u neolitiku Hrvatske. M. Spataro analizirala je tridesetak ulomaka korenovske keramike koristeći se trima metodama: analizom mikroskopskoga preparata, skenirajućim elektronskim mikroskopom i rendgenskom difrakcijom. Dobiveni rezultati ukazali su na lokalnu proizvodnju, pri čemu je smjesa korištena za izradu posuda pokazivala promjenjivost s obzirom na funkciju različitih vrsta keramike. No svi se korišteni sastojci mogu naći bilo na fluvijalnim terasama na kojima se smjestilo Malo Korenovo bilo u nedaleku gorju.

Vinkovački Sopot, jedan od presudnih neolitičkih lokaliteta u sjevernoj Hrvatskoj, također je dočekaо zaslužena dugotrajna sustavna istraživanja koja su započeta 1996. i još uvijek traju. U *Opusc.archaeol.* 27 Maja Krznarić-Škrivanko, voditeljica istraživanja, otkrila je neke nasebinske pokazatelje na epinimnome lokalitetu sopotske kulture, usredotočivši se na izvrsno očuvanu kuću SJ 23 (Krznarić-Skrivanko 2003).

Još jedno višegodišnje sustavno istraživanje našlo je mjesta u *Opusc.archaeol.* 27. To je lokalitet Slavča u Novoj Gradiški. Kazmir Miculinić i Marija Mihajević (2003) iznijeli su analizu faune tog izuzetno zanimljiva prapovijesnog nalazišta. Slovenska arheologinja Paola Korošec (2003) još je jednom ukazala na značenje Ajdovske jame kao počivališta mrtvih. Jacqueline Balen i Sanjin Mihelić (2003) pokazali su par srebrnih sjekira iz starih Jankovaca, luksuzne predmete koji su, kako to obično biva, u Muzej pristigli bez prave arheološke dokumentacije. Stoga su sjekire osim klasičnom tipološkom analizom ispitane i metodom rendgenske fluorescencije, koja je pokazala znatnu količinu olova u njihovu sastavu. Ta činjenica upućuje autore na pretpostavku da je srebro uporabljeno za izradu sjekira dobiveno kupelacijom. S obzirom na iznijete argumente pretpostavljaju da su sjekire pripadale nositeljima rano-brončanodobne vinkovačke kulture te da su imale funkciju statusne oznake vlasnika.

Opusc.archaeol. 28 (2004) donosi tek jedan članak prapovijesne tematike. Dinko Radić i Boško Lugović u članku "Petrografska i geokemijska korelacija artefakata iz mezolitičkih naslaga Vele spine i magmatskih stijena srednjodalmatinskog otočja" obrađuju jedan artefakt iz mezolitičkoga sloja koji je vjerojatno bio prilog u grobu 2. Riječ je o pravilnu, prvobitno ovalnu i naknadno obrađenu oblutku tamne boje, s donje strane prirodno zaglađenu, a s gornje potpuno glatku. Autori pretpostavljaju da je možda bio satirač kamenoga žrvnja. Mineraloško-petrografska analiza predmeta pokazala je da je riječ o magmatskoj stijeni gabrodioritu. Time je pitanje njezina podrijetla svedeno na samo nekoliko mogućih lokacija – jadranske otočice koji su djelomično

After a considerable absence Marina Milićević Bradač returned with the article "The 'dove' from Vučedol as a vessel" to an examination of specifically Vučedol-related themes (2002). This time she dedicated her attention to the unique Vučedol vessel, traditionally described as a *dove*, but in more recent years increasingly considered a *partridge* (a detailed argument for such an interpretation was made by A. Durman in his doctoral dissertation *Metal u prehistorijskom društvu jugoistočne Europe* (Metal in Prehistoric Society in South-Eastern Europe) defended in 1991, and subsequently in the catalogue to the exhibition *The Lame God of Vučedol*, 2004). The author first noted "the fame justly accorded upon it" often deflects attention from the genuine archaeological question: what, in fact, is this vessel and what purpose did it serve? As a start, she stressed that the essential conclusions of R. R. Schmidt, the Vučedol researcher who discovered the vessel, still stand today: this is a ritual vessel in which some ritual drink had to be held. Based on a thorough and meticulous analysis of all circumstances and elements, particularly stressing the links between the vessel with the buried sacrificial deer, the grave of a married couple and the megaron of a copper founder (all belong to the same horizon at Vučedol's Gradac), the author uncovers a tie with the principal feature of shamanic techniques, i.e. an ecstatic journey to the afterlife and a return therefrom. Shamans used hallucinogens served in special vessels for such 'journeys'. Is it not possible that the *Vučedol dove* was one such vessel?

Opusc.archaeol. 27 (2003) is dedicated to Nives Majnarić-Pandžić in a jubilee year for her, and as in the case of M. Zaninović, the articles dedicated to her covered a very wide selection of topics from all fields of archaeology. Stašo Forenbaher joined in with the study of raw material types in prehistory and provided an overview of chert and the prehistory of the Samobor Hills (Forenbaher 2003). With the contribution by B. Marijanović, "Crno vrilo – a new grave of the early Neolithic in Dalmatia", *Opusc.archaeol.* once more moved forward toward the Adriatic zone of Croatia, and also demonstrated an interest in the most recent research (Marijanović 2003). T. Težak-Gregl published a small fragment of a Starčevo altar from Cernička Šagovina which led her to once more consider the problem of Neolithic ritual items in Northern Croatia (Težak-Gregl 2003).

The article by Italian archaeologist Michela Spataro extended the circle of contributors to *Opuscula archaeologica* outside of Croatia's borders. "Pottery technology and manufacture at the Korenovo culture site of Malo Korenovo near Bjelovar" is an

ili u potpunosti sastavljeni od magmatskih stijena: Palagruža, Brusnik, Jabuka, Vis. Komparativna analiza spomenutog artefakta i uzoraka slična materijala s Palagruže, Brusnika, Jabuke i Visa nedvojbeno je pokazala da je sirovina za taj artefakt donesena s Palagruže. Ponovo se, dakle, Palagruža iskazuje kao područje nabavke kvalitetne sirovine i to već u mezolitičko doba, ali i potvrđuje mogućnosti savladavanja plovnih putova.

Članak Jacqueline Balen "Kostolački horizont na Vučedolu" iz *Opusc.archaeol.* 29 (2005) ponovo na stranice časopisa donosi rezultate istraživanja Vučedola, koja su nakon Domovinskoga rata u sustavnom obliku obnovljena 2000. g. Predmet je članka kostolački sloj, dakle onaj kojega je postojanje definitivno utvrđeno istraživanjima 1984–1990, premda u njemu nije bilo ostataka ni tragova čvrstih objekata. Istraživanja 2003. i 2004. otkrila su međutim gradnju nadzemnih stambenih objekata, što potvrđuje autoričinu pretpostavku o upravo takvu načinu stanovanja kostolačke populacije, iznijetu još u njezinu magistarskome radu. Vrlo su važne analize osteološkoga materijala, koje pridonose poznavanju gospodarske osnove kostolačke populacije. Konačno je primjerena pozornost posvećena i litičkomu materijalu, što pokazuje da kamen, uglavnom rožnjak, kao sirovina još uvijek ne gubi na važnosti iako je riječ o razvijenoj eneolitičkoj kulturi. U članku se donose i rezultati analiza C-14 na uzorku kostiju koji su dali kronometrijsku dataciju kostolačke kulture na Vučedolu između 3100. i 2880. g. pr. Kr. Nakon što je 2005. objavljena reprezentativna monografija o rezultatima tridesetogodišnjih istraživanja Vele spile na Korčuli (kao posljednje uključila je rezultate iz 2001. g. – Čečuk & Radić 2005), radovi su na tom lokalitetu nastavljeni, pa nas tako u *Opusc.archaeol.* 29 (2005) Dinko Radić izvještava o rezultatima sanacije jednoga profila 2004. g., preostalog iz ranijih istraživanja. Riječ je o najstarijim špiljskim slojevima određenima u mezolitik i rani neolitik. Iznoseni podaci proširuju i dopunjuju prethodna saznanja, a posebice je zanimljiva činjenica da je u mezolitičkome sloju otkriven ukop odrasla muškarca (za razliku od ranijih ukopa koji su svi odreda pripadali djeci ne starijoj od 3,5 godine).

Iz podastrtoga je pregleda razvidno da je časopis *Opuscula Arhaeologica* kroz svih 50 godina svoga izlaženja redovito donosio raznovrsne članke s tematikom neolitika i eneolitika, uglavnom s područja Hrvatske, ali su ti nalazi često bili poticaj i za neka opća promišljanja. Bilo je tu pravih sinteznih prikaza, upoznavanja s novim kulturnim pojavama, odnosno njihova primarnoga definiranja, prethodnih priopćenja o pojedinim lokalitetima, preglednih članaka vezanih uz stanje istraživanja određenih

exceptionally important contribution to this generally neglected aspect of ceramic production in Neolithic Croatia (Spataro 2003). Spataro analysed about thirty fragments of Korenovo pottery using three methods: analysis via microscopic solution, scanning by electron microscope and X-ray diffraction. The results thereby obtained indicated local production, and the compound used to make the vessels demonstrated mutability given the function of various ceramic types. But all of the ingredients used can be found either on the fluvial terraces on which Malo Korenovo was situated or in the nearby hills. Sopot at Vinkovci, one of the crucial Neolithic sites in Northern Croatia, also underwent deserved, long-term systematic research which began in 1996 and is still in progress. In *Opusc.archaeol.* 27, Maja Krznarić-Škrivanko, research leader, revealed certain residential indicators at an eponymous Sopot culture site, concentrating on the exquisitely preserved house SJ 23 (Krznarić-Skrivanko 2003).

Another research project spanning many years also found its place in *Opusc.archaeol.* 27. This is the Slavča site in Nova Gradiška. Kazmir Miculinić and Marija Mihaljević (2003) provided an analysis of the fauna of this exceptionally interesting prehistoric site. The Slovenian archaeologist Paola Korošec (2003) once more demonstrated the importance of the Ajdovska jama-cave as a resting place for the dead. Jacqueline Balen and Sanjin Mihelić (2003) presented a pair of silver axes from Stari Jankovci, luxurious items which—as is often the case—found their way to the Museum lacking any real archaeological documentation. Therefore, besides the classical typological analysis, the axes were also subjected to tests using the X-ray fluorescence method, which showed a considerable quantity of lead in their composition. This fact led the authors to assume that the silver used to make the axes was obtained by cupellation. Given these arguments, it was assumed that the axes belonged to members of the Early Bronze Age Vinkovci culture and that they had the function of status symbols for their owners.

Opusc.archaeol. 28 (2004) featured only one article dealing with a prehistoric theme. Dinko Radić and Boško Lugović, in the article "Petrographic and geo-chemical correlation between artefacts from the Mesolithic layers of Vela Spila and the magmatic rocks of the Central Dalmatian islands", analyse an artefact from a Mesolithic layer which was probably an accessory in grave 2. This is a regular, originally oval and subsequently crafted dark pebble, naturally polished at the bottom and entirely smooth on top. The authors assume that it may have been the pestle of a grindstone. Mineralogical and petrographic analysis of this item showed that it is made

kultura, prikaza i tumačenja pojedinih specifičnih nalaza, metodološko-teoretskih razmatranja, interdisciplinarnih analiza itd. Dobar niz godina prevladavale su isključivo teme vezane za kontinentalni dio Hrvatske, što je i razumljivo, jer su suradnici u *Opusc.archaeol.* bili isključivo članovi Arheološkoga zavoda, odnosno Odsjeka za arheologiju, a njihov je primarni interes bio vezan upravo uz to područje. No postupno se i sve češće, kako se širi i krug suradnika, pojavljuju i članci vezani uz primorski dio Hrvatske, i to od njegova sjevernoga dijela pa sve do južnodalmatinskih otoka. Ne možemo, dakako, čitajući radove u *Opusc.archaeol.* dobiti potpunu sliku prapovijesnih razdoblja neolitika i eneolitika u Hrvatskoj, ali raznovrsnost tema i pristupa doista pružaju vrlo široka saznanja o spomenutim razdobljima. Zaključimo, časopis *Opuscula archaeologica* kroz radove u njemu objavljene bitno je pridonio oblikovanju i razvitku proučavanja prapovijesti u Hrvatskoj, a postignuti rezultati nisu ostali strogo zatvoreni u usku domaćem krugu. Zahvaljujući činjenici da su članci već od samoga početka imali sažetke na svjetskim jezicima, a neki su i integralno objavljeni na njemačkom ili engleskom, promišljanja prapovjesničara okupljenih oko *Opusc.archaeol.* našla su, bez pretjerivanja, put u svjetsku prapovijesnu znanost.⁹

of gabbro-diorite, an igneous rock. This reduces the possibility of its origin to only a few possible sites: the Adriatic islets partially or completely made of volcanic rock – Palagruža, Brusnik, Jabuka and Vis. Comparative analysis of this artefact and samples of similar materials from Palagruža, Brusnik, Jabuka and Vis unambiguously show that the raw material for this artefact was brought from Palagruža. Thus, Palagruža was once more proven as a place for the procurement of high quality raw materials, this time as far back as the Mesolithic, and this also confirms the possibility of mastery of navigation routes.

The article by Jacqueline Balen, "The Kostolac horizon at Vučedol" in *Opusc.archaeol.* 29 (2005) once more presents the results of research at Vučedol in the pages of the journal; such research, after the interruption due to Croatia's Homeland War, was re-launched in systematic form in 2000. This article deals with the Kostolac layer, the existence of which was proven definitely in research from 1984 to 1990, even though there were no remains nor traces of firm objects in that layer. Research conducted in 2003 and 2004 revealed, however, the construction of residential structures above ground, which confirms the author's hypothesis on precisely this type of housing for the Kostolac population, which she presented in her master's thesis. Analysis of the osteological materials is very important, as these contribute to an understanding of the economic basis of the Kostolac population. Adequate attention is finally accorded to the lithics, which show that stone, generally chert, had still not lost its importance as a raw material, even though this was a well-developed Eneolithic culture. The article also presents the results of a C-14 analysis on a sample of bones which provided a chronometric date for the Kostolac culture at Vučedol between 3100 and 2880 BC.

After a representative monograph on the results of thirty years of research in Vela Spila cave on the island of Korčula (results from 2001 were included as the most recent; Čečuk & Radić 2005) was published in 2005, work at this site continued, so in *Opusc.archaeol.* 29 (2005) Dinko Radić reported on the results of the repair of a profile in 2004 that was left over from previous research. These are the oldest layers in the cave, delineated as the Mesolithic and early Neolithic. The data provided expand and supplement prior knowledge, and a particularly interesting fact is that the burial of an adult male was discovered in the Mesolithic layer (as opposed to earlier burials which all contained children not over 3.5 years old).

From the above overview, it is apparent that over the fifty years of its publication, the journal *Opuscula archaeologica* regularly featured a diversity of

⁹ *Opusc.archaeol.* putem razmjene se distribuirala u velik broj zemalja Europe i Amerike.

articles dealing with the Neolithic and Eneolithic, generally from Croatia's territory, although these discoveries often prompted more general considerations. The journal's pages included genuine synthetic presentations, information on new cultural phenomena and their primary definition, preliminary reports on individual sites, review articles on the status of research into various cultures, presentations and interpretations of individual specific discoveries, methodological and theoretical considerations, interdisciplinary analyses, etc. For a good number of years, the articles dealt exclusively with the continental portion of Croatia, which is understandable, since the contributors to *Opusc.archaeol.* were exclusively members of the Archaeology Institute and thus staff at the University's Department of Archaeology, and their primary interest was tied precisely to this area. Even so, gradually and increasingly, as the circle of contributors grew, articles dealing with Croatia's coastal regions also appeared, starting with the northern littoral and going all the way down to the Southern Dalmatian islands. To be sure, one cannot gain a complete picture of the Neolithic and Eneolithic in Croatia by reading the articles published in *Opusc.archaeol.*, but the diversity of topics and approaches truly provide a very broad array of knowledge on these periods. In conclusion, the journal *Opuscula archaeologica*, through the works published therein, has greatly contributed to the formation and development of knowledge of prehistory in Croatia, and the results achieved did not remain limited to a rigidly closed domestic circle. Because the articles were always accompanied by summaries in foreign languages from the very beginning, and some were even integrally published in German or English, it is no exaggeration to say that the considerations of the prehistory experts gathered around *Opusc.archaeol.* secured admittance to the ranks of the world's knowledge of prehistory.⁹

⁹ *Opusc.archaeol.* is distributed to many countries in Europe and the Americas by means of exchanges.

KRATICE / ABBREVIATIONS

Opusc.archaeol.	Opuscula archaeologica, Zagreb
VHAD	Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Balen 2005 J. Balen: "Kostolački horizont na Vučedolu", *Opusc.archaeol.* 29, 2005, 25–40.
- Balen & Mihelić 2003 J. Balen & S. Mihelić: "Par srebrnih sjekira iz Starih Jankovaca", *Opusc.archaeol.* 27, 2003, 85–96.
- Balen *et al.* 2002 J. Balen, D. Kurtanjek & D. Balen: "Kamene alatke iz nalazišta Samatovci iz fundusa arheološkog muzeja u Zagrebu", *Opusc.archaeol.* 26, 2002, 19–37.
- Blaser *et al.* 1999–2000 F. Blaser, R. Videka Blaser & Ivor Karavanić: "Tipologija i tehnologija, dva suprotna ili usporedna metodološka pristupa?", *Opusc.archaeol.* 23–24, 1999–2000, 363–371.
- Brunšmid 1902 J. Brunšmid: "Colonia Aurelia Cibalae – Vinkovci u staro doba", *VHAD* VI, n. s., Zagreb, 1902, 117–166.
- Celestin 1897 V. Celestin: "Neolitska naseobina kod Osijeka", *VHAD* II, n. s., Zagreb, 1897, 104–109.
- Čečuk & Radić 2005 B. Čečuk & D. Radić: *Vela Spila. Višeslojno pretpovijesno nalazište – Vela Luka, otok Korčula*, Vela Luka, 2005.
- Čučković 1986 L. Čučković: "Arheološka topografija karlovačke regije", in N. Majnarić-Pandžić (ed.), *Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području (Izdavanja Hrvatskog arheološkog društva 10)*, Zagreb, 1986, 9–19.
- Dimitrijević 1956 S. Dimitrijević: "Prilog daljnjem upoznavanju vučedolske kulture", *Opusc.archaeol.* I, 1956, 5–56.
- Dimitrijević 1956a S. Dimitrijević: "Vučedolska nalazišta na području grada Vinkovaca", *Arheološki vestnik* VII/4, Ljubljana, 1956, 408–440.
- Dimitrijević 1961 S. Dimitrijević: "Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji", *Opusc.archaeol.* V, 1961, 5–87.
- Dimitrijević 1962 S. Dimitrijević: "Prilog stupnjevanju badenske kulture u sjevernoj Jugoslaviji", *Arheološki radovi i rasprave Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* II, Zagreb, 1962, 239–256.
- Dimitrijević 1966 S. Dimitrijević: *Arheološka iskopavanja na području vinkovačkog muzeja. Rezultati 1957–1965*, Vinkovci, 1966.
- Dimitrijević 1967 S. Dimitrijević: "Die Ljubljana-Kultur. Problem des Substrats, der Genese und der regionalen Typologie", *Archaeologia Iugoslavica* VIII, Beograd, 1967, 1–25.
- Dimitrijević 1968 S. Dimitrijević: *Sopotsko-lendelska kultura (Dissertationes et Monographiae 1)*, Zagreb, 1968.
- Dimitrijević 1969 S. Dimitrijević: *Starčevačka kultura u slavonsko-srijemskom prostoru i problem prijelaza ranog u srednji neolit u srpskom i hrvatskom Podunavlju*, Vukovar, 1969.
- Dimitrijević 1971 S. Dimitrijević: "Das Neolithikum in Syrmien, Slawonien und Nordwestkroatien", *Archaeologia Iugoslavica* X, Beograd, 1971, 39–76.
- Dimitrijević 1977–78 S. Dimitrijević: "Zur Frage der Genese und der Gliederung der Vučedoler Kultur in dem Zwischenstromlande Donau-Drau-Sawe", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3, X–XI, Zagreb, 1977–78, 1–96.

- Dimitrijević 1978 S. Dimitrijević: "Neolit u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (pregled stanja istraživanja do 1975. godine)", in Ž. Rapanić (ed.), *Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 2)*, Zagreb, 1978, 71–129.
- Dimitrijević 1979 S. Dimitrijević: "Sjeverna zona", in A. Benac (ed.), *Praistorija jugoslavenskih naroda II*, Sarajevo, 1979, 229–360.
- Dimitrijević 1979a S. Dimitrijević: "Lasinjska kultura", "Badenska kultura", "Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks", "Retz-Gajary kultura", "Problem eneolita na istočnoj jadranskoj obali", in A. Benac (ed.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja III*, Sarajevo, 1979, 137–181, 183–234, 267–341, 343–365, 367–379.
- Dimitrijević 1979b S. Dimitrijević: "Josip Brunšmid i Vinkovci", "Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla", in Ž. Rapanić (ed.), *Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 4)*, Zagreb, 1979, 41–53, 133–200.
- Dimitrijević 1980 S. Dimitrijević: "Zur Frage der Retz-Gajary Kultur in Nordjugoslawien und ihrer Stellung im pannonischen Raum", *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 61, Mainz, 1980, 15–89.
- Dimitrijević 1982 S. Dimitrijević: "Die frühe Vinkovci-Kultur und ihre Beziehungen zum Vučedoler Substrat", *Opusc.archaeol.* 7, 1982, 7–36.
- Dimitrijević et al. 1998 S. Dimitrijević, T. Težak-Gregl & N. Majnarić-Pandžić: *Prapovijest*, Zagreb, 1998.
- Durman 1982 A. Durman: "Prilog stratificiranju Kevderc-Hrnjevac tipa Retz-gajarske kulture", *Opusc.archaeol.* 7, 1982, 37–46.
- Durman 1983 A. Durman: "Metalurgija vučedolskog kulturnog kompleksa", *Opusc.archaeol.* 8, 1983.
- Durman 1984 A. Durman: "Ostava kalupa vučedolskog ljevača bakra iz Vinkovaca", in N. Majnarić-Pandžić (ed.), *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 9)*, Zagreb, 1984, 37–52.
- Durman 1988 A. Durman: "Industrija cinabarita u Vinči", *Opusc.archaeol.* 13, 1988, 1–9.
- Durman 1988a A. Durman (ed.): *Vučedol treće tisućljeće prije nove ere*, Zagreb, 1988.
- Durman 1991 A. Durman: *Metal u prehistorijskom društvu jugoistočne Europe* (neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu / unpublished doctoral thesis, University of Zagreb), Zagreb, 1991.
- Durman 1997 A. Durman: "Tin in Southeastern Europe", *Opusc.archaeol.* 21, 1997, 7–14.
- Durman 1999–2000 A. Durman: "Vučedolska terina i Orion", *Opusc.archaeol.* 23–24, 1999–2000, 1–9.
- Durman 2001 A. Durman: "Celestial symbolism in the Vučedol culture", *Documenta Praehistorica XXVIII*, Ljubljana, 2001, 215–226.
- Durman 2001a A. Durman: "Die Himmelsymbolik im mittleren Donaugebiet vor 5 Jahrtausenden", in E. Scherer, G. Stangler & I. Slawinski (eds.), *Niederösterreich Kultur (Kulturparks 3)*, St. Pölten, 2001, 109–116.
- Durman 2004 A. Durman: *Vučedolski hromi bog* (katalog izložbe / exhibition catalogue), Vukovar, 2004.
- Durman 2006 A. Durman (ed.): *Simbol boga i kralja – Prvi europski vladari* (katalog izložbe / exhibition catalogue), Zagreb, 2006, 9–84, 125–135.
- Forenbaher 1987 S. Forenbaher: "Vlaška peć kod Senja", *Opusc.archaeol.* 11–12, 1987, 83–97.
- Forenbaher 1995 S. Forenbaher: "Vučedol: graditeljstvo i veličina vučedolske faze naselja", *Opusc.archaeol.* 19, 1995, 17–25.
- Forenbaher 1999–2000 S. Forenbaher: "Nakovana culture: state of research", *Opusc.archaeol.* 23–24, 1999–2000, 373–385.

- Forenbaher 2003 S. Forenbaher: "Rožnjak i prapovijest samoborskog gorja", *Opusc.archaeol.* 27, 2003, 27–36.
- Forenbaher & Kaiser 1997 S. Forenbaher & T. Kaiser: "Palagruža, jadranski moreplovci i njihova kame-
na industrija na prijelazu bakrenog u brončano doba", *Opusc.archaeol.* 21,
1997, 15–28.
- Forenbaher & Kasier 2005 S. Forenbaher & T. Kaiser: "Palagruža i širenje zemljoradnje na Jadranu" /
"Palagruža and the spread of farming in the Adriatic", *Opusc.archaeol.* 29,
2005, 7–23.
- Forenbaher & Vranjican 1985 S. Forenbaher & P. Vranjican: "Vaganačka pećina", *Opusc.archaeol.* 10, 1985,
1–21.
- Hoffiller 1933 V. Hoffiller: *Corpus vasorum antiquorum Yougoslavie*, fasc. 1, Paris, 1933.
- Hoffiller 1938 V. Hoffiller: *Corpus vasorum antiquorum Yougoslavie*, fasc. 2, Paris, 1938.
- Hoti 1989 M. Hoti: "Novi nalazi konsekrativnih rogova na Vučedolu", *Opusc.archaeol.*
14, 1989, 33–42.
- Hoti 1990 M. Hoti: "Jedna posuda vučedolske kulture s posebnim obzirom na cjevaste
vaze", *Opusc.archaeol.* 15, 1990, 25–45.
- Hoti 1993 M. Hoti: "Vučedol – Streimov vinograd: magijski ritual i dvojni grob vuče-
dolske kulture", *Opusc.archaeol.* 17, 1993, 183–204.
- Jurišić 1989 M. Jurišić: "Ukopi životinja na Vučedolu", *Opusc.archaeol.* 14, 1989, 17–31.
- Korošec 2003 P. Korošec: "Ajdovska jama – počivalište mrtvih", *Opusc.archaeol.* 27, 2003,
81–83.
- Krznarić-Škrivanko 2003 M. Krznarić-Škrivanko: "Neki naseobinski pokazatelji na eponimnom loka-
litetu sopotske kulture", *Opusc.archaeol.* 27, 2003, 63–69.
- Lozúk 1995 J. Lozúk: "A Problem of the Baden Group Metallurgy at the Site of Saloš-
-Donja Vrba near Slavonski Brod", in P. Petrović & S. Đurđekanić (eds.),
*Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe (International Symposium
Donji Milanovac 1990)*, Bor–Belgrade, 1995, 55–59.
- Majnarić-Pandžić 2000 N. Majnarić-Pandžić: *Stojan Dimitrijević*, Novi Sad, 2000.
- Malez 1995 V. Malez: "The findings of the bird remains of the Vučedol site", *Opusc.
archaeol.* 19, 1995, 27–32.
- Marijanović 2003 B. Marijanović: "Crno vrilo – novi grob starijeg neolitika u Dalmaciji",
Opusc.archaeol. 27, 2003, 37–41.
- Marković 1994 Z. Marković: *Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba*, Koprivnica,
1994.
- Miculinić & Mihaljević 2003 K. Miculinić & M. Mihaljević: "Analiza faune prapovijesnog nalazišta Slavča
– Nova Gradiška", *Opusc.archaeol.* 27, 2003, 71–80.
- Milićević 1984 M. Milićević: "Rekonstrukcija ženske odjeće u eneolitiku međuriječja Du-
nava, Drave i Save", *Opusc.archaeol.* 9, 1984, 1–22.
- Milićević 1986 M. Milićević: "*Tum Stygio regi nocturnas inchoat aras* (Verg. Aen. 6.252)",
Opusc.archaeol. 11–12, 1986, 99–130.
- Milićević Bradač 2002 M. Milićević Bradač: "Vučedolska 'golubica' kao posuda", *Opusc.archaeol.*
26, 2002, 71–98.
- Milojčić 1949 V. Milojčić: *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*,
Berlin, 1949.
- Milojčić 1953 V. Milojčić: "Funde der Kostolacer Kultur in der Sammlung des Vorgeschicht-
lichen Seminars in Marb./Lahn", *Prähistorische Zeitschrift* XXXIV/V, Ber-
lin, 1953.
- Minichreiter 1992 K. Minichreiter: *Starčevačka kultura u sjevernoj Hrvatskoj (Dissertationes
et Monographiae 1)*, Zagreb, 1993.

- Minichreiter 1992a K. Minichreiter: "Peći u starčevačkom naselju kod Zadubravlja", *Opusc. archaeol.* 16, 1992, 37–47.
- Paunović 2002 M. Paunović: "Origin of the Neolithic raw materials in Croatia", *Opusc. archaeol.* 26, 2002, 7–11.
- Paunović & Lajtner 1995 M. Paunović & I. Lajtner: "Bedeutung der Mollusken-und Fischfauna in der Ökologie und Ökonomie der äneolitischen SiedlungVučedol (NO Kroatien)", *Opusc.archaeol.* 19, 1995, 33–38.
- Radić 2002 D. Radić: "Špilja Žukovica – prapovijesno nalazište na obali pelješkog kanala", *Opusc.archaeol.* 26, 2002, 55–69.
- Radić 2005 D. Radić: "Vela Spila: preliminarna analiza starijeneolitičkih i mezolitičkih naslaga iz sonde istražene 2004. godine", *Opusc.archaeol.* 29, 2005, 323–348.
- Radić & Lugović 2004 D. Radić & B. Lugović: "Petrografska i geokemijska korelacija artefakata iz mezolitičkih naslaga Vele spile i magmatskih stijena srednjodalmatinskog otočja", *Opusc.archaeol.* 28, 2004, 7–18.
- Schmidt 1945 R. R. Schmidt: *Burg Vučedol*, Zagreb, 1945.
- Spataro 2003 M. Spataro: "Tehnologija i proizvodnja keramike na lokalitetu korenovske kulture Malo Korenovo kraj Bjelovara", *Opusc.archaeol.* 27, 2003, 49–61.
- Šimek *et al.* 2002 M. Šimek, D. Kurtanek & M. Paunović: "Eneolitičke glačane kamene alatke iz špilje Vindije (SZ Hrvatska)", *Opusc.archaeol.* 26, 2002, 39–69.
- Težak 1979 T. Težak: "Vučedoler Kulturgeräte aus Vinkovci. Vinkovci – Marktplatz – Hotel 1977, 1978", *Archaeologia Iugoslavica XVI*, Beograd, 1979, 3–13.
- Težak-Gregl 1985 T. Težak-Gregl: "Dva nova groba badenske kulture s Vučedola", *Opusc. archaeol.* 10, 1985, 23–39.
- Težak-Gregl 1986 T. Težak-Gregl: "Prilog poznavanju metalne produkcije badenske kulture", *Opusc.archaeol.* 11–12, 1986, 73–81.
- Težak-Gregl 1988 T. Težak-Gregl: "O problemu idoloplastike u badenskoj kulturi (Povodom najnovijeg nalaza na Vučedolu)", *Opusc.archaeol.* 13, 1988, 11–21.
- Težak-Gregl 1991 T. Težak-Gregl: "Naselje korenovske kulture u Kaniškoj Ivi", *Opusc.archaeol.* 15, 1991, 1–23.
- Težak-Gregl 1993 T. Težak-Gregl: *Kultura linearnotrakaste keramike u središnjoj Hrvatskoj (Dissertationes et Monographiae 2)*, Zagreb, 1993.
- Težak-Gregl 1993a T. Težak-Gregl: "Prapovijesno nalazište Ozalj-Stari grad", *Opusc.archaeol.* 17, 1993, 165–181.
- Težak-Gregl 1995 T. Težak-Gregl: "Prilog poznavanju neolitičkih naselja i naseobinskih objekata u središnjoj Hrvatskoj", *Opusc.archaeol.* 19, 1995, 11–15.
- Težak-Gregl 2001 T. Težak-Gregl: "Veze između kontinentalne i primorske Hrvatske tijekom neo/eneolitika", *Opusc.archaeol.* 25, 2001, 7–25.
- Težak-Gregl 2003 T. Težak-Gregl: "Prilog poznavanju neolitičkih obrednih predmeta u sjevernoj Hrvatskoj", *Opusc.archaeol.* 27, 2003, 43–48.
- Težak-Gregl & Burić 2002 T. Težak-Gregl & M. Burić: "Polished stone implements of the Neolithic Starčevo Culture in northern Croatia", *Opusc.archaeol.* 26, 2002, 13–17.
- Težak-Gregl & Šimić-Kanaet 1999–2000 T. Težak-Gregl & Z. Šimić-Kanaet: "Prilog poznavanju tehnologije pečenja keramike u središnjoj Hrvatskoj", *Opusc.archaeol.* 23–24, 1999–2000, 503–506.
- Tompa 1940 F. von Tompa: "Neolithische Kulturen in der Draugegend", *VHAD XVIII–XXI*, n. s., Zagreb, 1940, 7–10.
- Vasić 1932 M. Vasić: *Preistoriska Vinča I. Industrija cinabarita i kosmetika u Vinči*, Beograd, 1932.

